

М. Мәһәмдинов, Г. Садирова

ӘДӘБИЙ ОҚУШ

1-қисим

Үмумий билим беридіган мектепниң 4-сипапи үчүн дәрислик

4

Қазақстан Жумырткысы Билим және наука
министрлигі төсөттөштөрдөң қылған

Алмута «Атамұра» 2019

УДК 373.167.1

ББК 83.3я72

М 37

*Дәрислик Қазақстан Жұмһурийити Билим вә пән министрлигі
тәс蒂қлигән башлангуч билим бериш сәвийесиниң 1–4-сипилірге
бекішланған «Әдәбий оқуш» пәниниң жаңылаптанған мәзмундикі
Типлиқ оқытуш программасыга мұвапық тәжірланди.*

ШӘРТЛИК БӘЛГҮЛӘР

– йеци дәрис

– топ билән иш

– оқуцлар

– йезицлар

– жұп билән иш

– ейтіңдер

– издиниңдер

– лугәт

Мәһәмдинов М. вә б.

М 37 Әдәбий оқуш: Умумий билим беридіған мектепниң 4-сипили
үчүн дәрислик, 2 қисимлық/ М. Мәһәмдинов, Г. Садирова –
Алмута: Атамұра, 2019. – 112 бәт.

ISBN 978-601-331-660-4

1-қисим. – 2018. – 112 бәт.

ISBN 978-601-331-661-1

ISBN 978-601-331-661-1 (1-қисим)
ISBN 978-601-331-660-4

© Мәһәмдинов М.,
Садирова Г., 2019
© «Атамұра», 2019

I. МЕНИҚ ВӘТИНИМ – ҚАЗАҚСТАН

Тонушумиз:

- гөзәл вәтинимиз, ана дияримиз, бепаян елимиз тогрилик мәтиnlәр билән;

Үгинимиз:

- мәтиnlәр мәзмунини, уларда алға сүрүлгөн асасий идеяни ечишни;

Үгинишкә тиришимиз:

- hәрхил стратегияләрниң ярдими билән мәтин мәзмунини әтраплиқ өзләштүрүшни;
- өсәр қәһриманлирини тәрипләшни, уларға хас хусусийәтләрни айдицлаштурушни.

1

Мирзәхмәт Меримов

ҚАЗАҚСТАН

1. Топларға бөлүнүп, шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Көң дала – қойнуң гөзөл әзиз өлкә,
Қазақниң чирайида бәхит, күлкә.
Шатлиқлар макани сөн, Қазақстан –
Иккинчи аниси сөн болдуң көпкә.

Қазақниң сехи қалби – далалириң,
Қазақниң батурлуғи – тағ, чөллириң.
Қазақниң һүр қызи боп жилвә қилар,
Бағларда, далаларда нур-гүллириң.

Давалғуп аққан дәрия – тиң ашлиғи,
Шу ашлиқ сөн өлкемниң гүл-яшлиғи.
Дунияга көтти даңқиң, Қазақстан,
Қойнуңда тәбиәтниң бар байлиғи.

Өмүрниң сәпиридә тәғдири бир,
Қазақ, уйғур яшиди гирәлишип.
Парчә наңни, бир тостаган сүт, қетиқни,
Беришкән бир-биригө тәң бөлүшүп.

Қазақниң көңлидәк көң гөзөл өлкә,
Қойнуңда бәхит, шатлиқ, яңрап күлкә.
Иккинчи анимиз сөн дәйду уйғур,
Құн чүшкәндә баш пана болдуң көпкә.

2. Шаир Қазақстанниң тәбиити тоғрилиқ немә дәйду?
3. Шаирниң «Иккинчи аниси сөн болдуң көпкә» дегинини қандак чүшинисиләр?
4. Шеирда қазақ хәлқиниң сехилиғи, батурлуғи тоғрилиқ немә дейилгән?
5. Шеирниң қайси куплетида Қазақстанниң дунияга тонулған әл екәнлиги тоғрилиқ ейтилиду?

6. Шеирда қазақ хөлқиниң көңли төгрилиқ немә дейилгөн? Икки милләт достлуги төгрилиқчы?
7. Мақалларни аяқлаштуруңдар.

Өлгө кирсәң, елиңчә, сұға кирсәң –

Булбұл чимәнни сөйәр, адәм –

Іәркимгә өз жути

Түгулған өлкәм – алтун б ... м.

Гоя – худди, бәәйни.

Нұр – өркін, азат.

2

Илахун Жәлилов

СЕНИҚ ВӘТИНИҢ – ҚАЗАҚСТАН

1. Мәтінни раван оқуңдар.

Іәркимгә өзиниң түгулған йери есил һөм қәдирлик. Түгулған йәрни ана жут дәп атаймиз. Өнді ана жут немиләрдин ибарәт?

Ана жут сән түгулған, апа, дада дәп тилиц چиққан өйниң босугисидин башлиниду. Андин дәсләпкі қетим тәй-тәй бесип маңған нойла, достлириң билән ошуқ ойнап, жаңза тәпкөн, поцәек қоғлиған кочилардин башлиниду. Шуниндин кейин кәң-таша далалар вә етизлиқлар, идир-қир, сай-салалар, кеккә беші тегип турған егиз тағларға улишиду. Әгөр егиз тағ choққисига чиқип, әтрапқа көз салсаң, ана жутуңниң үстидиқи көк асман, ялпуз пурған тиниң һаваси, деңиздәк чайқилип турған ашлиқ етизлири, мевилири мәй бағлиған бүк-бараксан бағлири, йешил яйлақлири көз алдиндин өтиду. Дала, етизларни арилап, бирдә қир ешип, бирдә таққа ямашқан әгир-донай чиғир йоллар хиялиңни жирақларға йетиләйду.

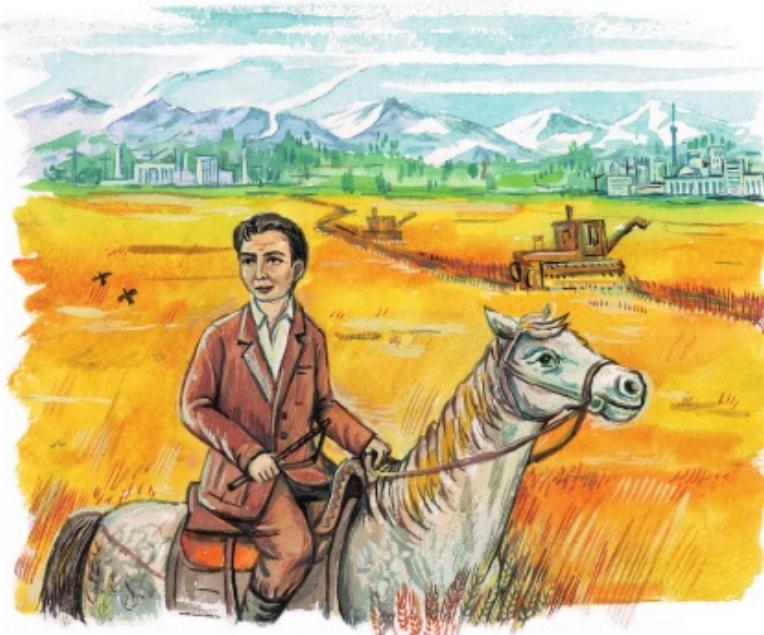
Түгүлған жут саңа һемишәм яр-йөлөк. Жираққа кәтсәң, уни сегинип, есиңгә алисән. Униң күн нурида чекилишқан аппақ өйлири, икки тәрипи бостан, терәклик кәң кочилири, оқуган мәктүвиң, мөкүшмәк ойнап, биллә өскән достлириң, қәдирлик устазлириң ядиңға келиду.

Мана мошуларниң һәммиси ана жутуңни тәшкіл қилиду.

Ана жутниң мәнаси немидә?

Буниң мәнаси интайин чоңкур. Оюн-күлкігө гәриқ көңүллүк балилиқ чегин. Балилар билән әтиязлиги қырлардин тәргән чуглуқ, сериқ чечәк гүллири, жутуңниң бағлирида баһарда аппақ булуттәк гүлләйдиган алма-өрүкләр! Белиқ тутушқа барған сайлар! Бөшүгүңни тәвитип, анаңниң ейтқан әлләй нахшилири, момаңниң чөчәклири, урук-туққанлириңниң меңрибан күлкiliри, жутдашларниң очуқ-йорук қияпәтлири, достлириңниң һәзил-чақчақлири – мошуниң һәммиси ана жутуңниң есил хисләтлири.

Ана жутуң кичик Вәтән болса, униңдин чоң Вәтиниң башлиниду. Сениң чоң Вәтиниң Қазақстан дәп атилиду. Хошина йезилардин тартип, жирақ-жирақтарға созулуп кәткән

Қазақстаниң йери көң-таша, йәр асти қезилма байлиқларға интайин бай, етизлирида мол ашлиқ өсиду, яйлақларда нурғун мал яйлады. Вәтинимизгә миңлиған йеза вә шәһәрләр орунлашқан. Уларда йұздын ошуқ милләт вәкиллири яшайды. Улар өз ара инақ, қериндаш, тәң һоқуққа егә. Вәтәнни техиму гүлләндүрүш мәхситини көзләп, әмгәк қиливатиду.

Ана жут билән Вәтән чүшәнчиси бир уқум, туташ мәнага егә.

Сәнму яхши оқуп, келәчәктә Вәтиниңгә, хәлқиңгә, демәк, ана жутуңға пайдилиқ хизмет қилиш үчүн, мөшү баштингиришишиң лазим.

2. Туғулған йәрни немә дәп атайды? Мәнадаш (синоним) сөзләрни төпилдәр.
3. Ана жут немидин башлиниду? Уни немиләр тәшкіл қилиду?
4. Вәтәнни гүлләндүрүш үчүн, немә қилиш керәк дәп ойлайсиләр?
5. Мәтингдин ана жут мәнзириси тәсвирләнгән қурларни төпил, тәкрап оқуңдар.
6. «Қазақстан» сөзиге синквейн йезиңдер.

Қәдирилек – әтиварлық, һөрмәтлик.

Тиник – таза.

Шәпәк – упуқ қизарған чағ.

Қияпәт – сиртқи көрүнүш.

3

Малик Мәһәмдинов

АНА ЖУТУМ

Мәтингни раван оқуңдар.

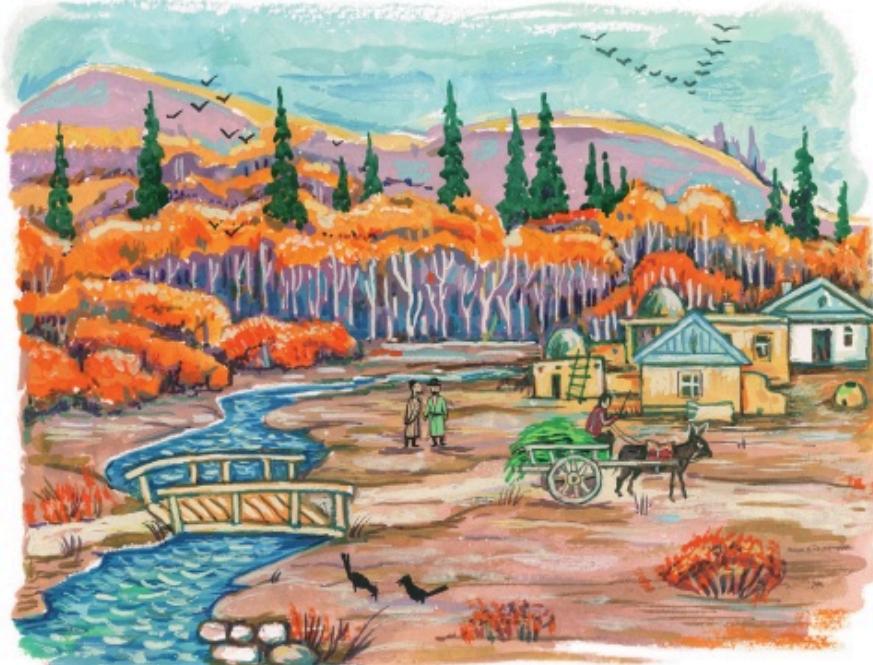
Мән өзәмниң ана жутумни толиму яхши көримән. У мән үчүн, һәқиқәтөнму, бир сөйүмлүк макан.

Мениң бу гәзәл жутумниң шимал тәрипидә һәйвәт билән қарийип көрүнүп туридиган тақир Тәңритағлири бар. Бу вадини өшү тақир тағларниң илтипати сүпитетидә өзәлдин бери тинимсиз еқип келиватқан чоң өстәң яшартып туриду. Өстәңни бойлап терилгән яп-йешил шаллиқларға қарисициз, қәлбициз

бенесап гөзәлликкә чөмиду. Қирларда бүккидә ечилип кәткән сап-серик мамкаплар кишини техиму мәптун қилиду. Униң сөлкин шамилида тинимсиз титрәп турған назук һалити нәкәдәр тартимлиқ, һә! Шамалда хүшбай һид тарқитип, егаңлап турған ялпузларниң сөсүн чечөклиричу техи!

Яп-йешил һаләттә созулуп ятқан шал етизириниң четидики дөндә, гоя қаравулдәк, қәд көтирип турған бир топ қара сөгөт жирақтин қөзүңүзгә аланидә челиқиду. У көң даиригө шах яйған болуп, хелә йәрләргичә сайә ташлап туриду. Бу қери сөгөтниң йилтизири арисидин булуқлап чиққан булақ сүйи шилдирлап нахша ейтқиничә тинимсиз еқип, шаллиққа қуюлуп туриду. Мениң балилигимниң әң ғәмсиз, әң көңүллүк ҹаглири әшу өстәңниң әтрапида өткән.

Биз, мәһәллимиздикىи бир топ балилар, әшу чоң дәрәқниң егиз шахлирига ямишип, пәс шахлиридин төвөнгө сәкришип ойнаттуқ. Гайида балилар билән «Үнчиму, маржанму?» – дәп су чешишип ойнап, үсти-бешимиз һөл болуп кәткәндә, кийим-кечөкни қурутимиз, дәп гоя жүжиләрдәк аптапқа қахлинин олтирип, чөчөк ейтишаттуқ. Булақ әтрапидики қоюқ өскөн

қияларда чеким-чеким чекитләр билән безәңгән ханқизлар қанатлирини ләпилдитип, сизни толиму зоқландуриду.

Ана жутумга яз айлири йетип кәлгендә, алтун башақ-лик бүгдайлар йеник тәвринип, уссул ойнап, өзигә валилдап турған өткүр оргақларниң тегишини күтүп туриду. Бир-биригә гирәлишип кәткән бағлардик мәй бағлиған өрүкләр, үзүмләр, шаптуллар, алмилар кишиниң ағзига сериқ су кәлтүриду. Қоғынлуқлардин кәлгән чилгә пурақлири һәммә йәрни тәкши қаплайду. Етис айғидики хамандин деханларниң созуп ейтқан муңлук нахшилириму анда-санда аңлинип туриду.

Етизлиқта, хаманда, мәһәллә ичидө учрашқан ата көргән, ана көргән жутдашлар йезини бешига кийип, чепишип ойнап жүргән шох балиларни зоки кәлгән һалда әркилитишиду. Мән балигимда өшу жутдашларниң қучигида өскән. Топилиқ йоллирида қийгитип ойнап, чоң болған. Теним әзиз жутумниң көйдүргү аптаплирида тавлинип, мустәһәмләнгән.

Мән мошу сәйүмлүк ана жутумниң бәхитлик оғли. Мән бу гәзәл ана жутумни, сәйүмлүк жутдашлиримни толиму яхши көримән, чүнки өшу жут вә жутдашлар маңа қандақ адәм болушни, нанни қандақ һалаллап тепишни, яхши-яманиниң немилигини үгәткән.

2. Муәллип иллик түйғу, чоңқур муһәббәт билән немини өсләватиду?
3. У өзиниң мәһәллисисини, жутдашлирини немишкә چәксиз сейиду? Бу тогрилиқ мәтиндә немә дейилгән?
4. Мәтинг мүәллипи балилиқ чегида қандақ оюнларни ойниған? Шу оюнларға бағлиқ у жутини қандақ өскә алиду? Мәһәллисисиниң тәбиитини қандақ тәсвирләйдү?
5. «Ата көргән, ана көргән» дегәнни қандақ чүшинисиләр? Бу сөзләр арқылы у кимләрни нәзәрдә тутуватиду?
6. У өзини немишкә ана жутиниң бәхитлик оғли дәйду?
7. Мәтиндикси мүәллиппиң аланидә кәйпиятини билдүрүп турған жүмлиләрни, сөзләрни төпип, тәкрар оқуцлар.
8. Мәтиндин мүәллиппиң туғулған йезисини, жутдашлирини сегинған түйғу ипадиләнгән құрларни төпип оқуцлар.
9. Өзәңлар яқтурған үзүндидиңи ядлавелиңлар.
10. Ана жут, сәйымлук макан, әзиз йезам, гәзәл дияр сөз бирикмилирини пайдилинип, өзәңларниң туғулған йерицлар тогрилиқ «Ана жутум» мавзусиға ихчам эссе йезиндер.

Іәйвәт – қорқунучлуқ.
Илтипат – яхши муамилә, ғәмхорлуқ, меһрибанлик.
Шаллиқ – гүрүч терилгөн йәр, гүрүч етизи.
Сөсүн – бинәпшә рәң.

4

АЛӘМГӘ ТОНУЛҒАН НУР-СУЛТАН

1. Мәтінни раван оқуңдар.

Елимиз пайтәхти Нур-Султанға 20 жил толди. Нур-Султанниң тарихи өзиге хас өзгичиликлөргө егө. Пайтәхтни Алмутидин көчәргөндө, униң шунчилик тез сүръет билән тәрәккүй етип, мөшү тарихий қысқа вақит ичидә дунияға мәшһүр шәһәрләр қатариға йетишәләйду дәп нечким ойлымиган. Нур-Султан – бизниң елимизниң баш шәһири, Вәтинимизниң пайтәхти. Шәһәр һули селингандын бері Ақмола дәп атилатти, кейин Целиноград, 1992-жилдин башлап қайтидін Ақмола, 1998-жили 6-майдын тартып Астана, 2019-жили марттын етибарән Нур-Султан дәп аталды. Бу гөзәл вә өздөң шәһәр Есил дәриясиниң оң тәрипигө жайлышқан. Пайтәхтни яңливаштын қурууш жәриянида униң муәллиiplири шәһәрниң əтрапиға «йешил бәлбаг» насыл қилип, соғак қишиниң тәсирини йениклөштүрди.

Пайтәхт буниң биләнла мәшһүр өмәс. 20 жил ичидә заманивий шәһәр селиштәк әжайип ишниң башламчиси – тунжа Президентимиз Нұрсултан Әбиш оғлы Назарбаевниң ирадиси вә қәйсәрлигидө. Йеңи шәһәр, дөлитимизниң биринчи Президентиниң ойи бойичә, Қазақстанның рәмзи болуп, техи йекіндила мустәқиллик алған елимизни дунияға тонутуштын ибарәт еди.

Дәл назир Нур-Султанды заманивий қуруулуш үлгилири қәд көтәрди.

«Ақорда», «Астана триумфи», «Пирамида», «Бәйтерек», «Хан Шатыр» XXI өсирдик мемарчилик сәнъитиниң илгар

үлгилиридур. Бу архитектурилиқ ансамбльларға «Қазақ ели» монументи, «Мәңгүлүк əл» аркиси қошулди.

2017-жили Қазақстан Қеңәш дәвридин кейинки көңликтө биринчи болуп ЭКСПО көргөзмисини өткүзді. Униң мавзуси – «йешил технологияни» тәрəккүй өткүзүш.

Елимиз үчүн бу жиллар ҳәлиқ турмушини хелә чоң дәриҗидө өзгөрткөн, интеграциялық тәшеббусларни өмөлгө ашурған, ихтисадий өрләш дәври болди.

Яшлиrimizni келəчөккө башлайдын баш шәһиrimiz, арман шәһиrimiz, яш шәһиrimiz илим-пән, сәнъет, билим вә мәденийәт ордисига айланмақта.

Қазақстандыки әң өң байрак Нур-Султанды орунлашқан. Униң һәжими 15x30 метрни тәшкил қилиду, егизлиги 111 метр. Уни пайтәхтиң һәрбир нүктисидин көрүшкө болиду. Байрак 2012-жили 4-июнда Дөлөт рәмизлири күни көтирилди.

2. Нур-Султан қанчинчи жили пайтәхт аталды? Илгири бу шәһер қандақ намларға егө болған?
3. Нур-Султанды қандақ мемарчылық қурулушлари қәд көтөрди? Уларни атаңдар.
4. ЭКСПО көргөзмисини өткүзүш үчүн селинған бена немигө охшайды? Силәргө яқтиму? Әгәр силәр мемар болсаңлар, қандақ бернаниң лайиһисини сизған болаттиңлар?
5. Рәсимләр көргөзмисини уюштуруңлар: «Нур-Султан – тұңғын-бұғын-әтә».

5

Сабирәм Әнвәрова

НУР-СУЛТАН

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Есил дәрия бойида бойтумардәк,
Нур намига гүл һөсни яришар зәп.
Көккә йәтти абройи, шан-шөһрити,
Қазақстан махтинар «Нур-Султан» дәп.

Нур-Султан – арман шәһәр, пайтәхтимиз,
Бебана дурданимиз, тажқ-тәхтимиз!
Көктеки қуяш кәби чақнап турған,
Бәрикәт нуриң төкәр зор бәхтимиз!

Нур-Султан елимизниң жүригидур,
Йұздын ошук милләтниң тилигидур.
Дунияниң жәліп қылған көрки билән,
Вәтенимиз иптихари, тиригидур!

Нур-Султан – йеци дәвир әңгүштәри,
Вавилон, Александрия, Мисир кәби.
Жигирмә жилда тонулуш – тоң карамәт!
Құндин-құнгә ашар униң даңқи, шәни!

Нур-Султан – келәчәкниң капалити!
Өзгәрмәктә жилдин-жилга наһайити.
Боз далага жаңы киргүзгән әмгәк билән,
Парасәтлик Рәхбіримиз маһарити.

Нур-Султан – шәһәрләрниң шаһидурсән!
Мәңгү әл билән сәнму мәңгүлүксән!
Сениң шанлық мәрикәңни мубарәкләп,
Дәстә тиздим шеиримдин сән үчүн мән.

- Нур-Султан қайси дәрияниң бойына жайлышқан? Хөритидин көрситиңлар.
- Нур-Султан шәһиридә алемгә мәшінүр қандақ белалар бар?
- Силәрчү, қандақ бена салған болаттиңлар? «Галереяға сәяhet» усули арқылы савақдашлириңларниң сизған рәсимилиригө өз пикриңларни йезип, стикерларға чаплаңлар.
- Тәсиратлириңлар билән белүшүңлар.
- Шеирниң өзәңларға яққан куплетлирини ядлавелиңлар.

Әңгүштәр – хасийәтлик.

«Бәйтерекниң» егизлиги 97 метр, диаметри 27 метрни тәшкил қилиду.

«Хан Шатырниң» егизлиги 150 метр, мәйданы 127 квадрат метр.

6

Абдумежит Дөләтов

ВӘТИНИМ

- Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Мән сени құйләшкә өзәлдин хуштар,
Әй, әзиз Вәтиним – туғулған жутум.
Дәрия, көллириңгә болғандым хұмар,
Лавулдар жүрөктө сән яққан отуң.
Сән мениң мәңгүлүк муһәбитимсөн,
Жош уруп яшниған гүл-һаятимсөн.

Паянсиз бағлириң қучигин ечиң,
Мени тартип бирдин қойнига алди.
Ақ башлиқ тағлириң көл дәп чақирип,
Көз йәтмәс далалар шатлинип қалди.
Мән көргән сахавәт өшү бағлардин,
Йүксәккә интилған егиз тағлардин.

Өстүм қучигиңда толуп қуваткә,
Шатлиқ ширнисин ичкүздүң маңа.
Сөн болғач, егө мән пүтмөс құдраткә,
Шуңа ашиқ болдум қояшқа, таңға.
Мениң қәлб-көңлүмдә янған чирақсән,
Сөйгүм сөн бир өмүр қеримас, яшмән!

Қол йәткән утуқлар һәрким шатлиғи,
Хәлқимниң нишани егизлик пәқәт.
Изгү жәнлирицниң қош қанатлиғи,
Сениң меһриң һәмдә саңа муһәббәт.
Сениңдә мәжүзә, йецишлар сири,
Сениңдә бәхтияр инсан тәғдири.

2. Шаир Вәтәнни күйлөшкә немишкә хуштар?
3. Силәргә өз елиңлар немиси билән иссик?
4. Өз елиңларни қандақ қәдиrlәйсиләр?
5. «Ассоциация» усули.

Сахавәт – сехи.
Йұксәк – алий, жуқури.
Нишан – мәхсөт.

«ЧИМБУЛАҚ» ТАҒ ЧАҢГУ КУРОРТИ

1. Мәтинглөрни раван оқуңлар.

«Чимбулақ» тағ чаңгы курорти Или Алитегининде 2510 метр егизликкә орунлашқан. Тағниң әжайип гөзөл мәнзириси, юмшақ климати вә қуяшлиқ күнләрниң көп болуши, қарниң йәрдә узақ йетиши туристлар билән тағ чаңгуси спортының муҳлислирини давамлиқ өзигө жәлип қилиду. Чимбулақни декабрьдин апрельгиче қар бесип ятиду. Бу йәргә келип, тунжың қетим чаңгы тейилиғанлар өзини бәк бәхтияр һис қилиду. Тағ чаңгуси спортыни яхши көридиғанларни һәрқандак зөрүрийәттики вә маһарәт сөвийисидиқи чаңғы йоллири, чапсанлиқ билән чушидиган вә слалом – алп трассилири, тағ чаңгуси мәктеби хошаллық илкідә қарши алиду.

Курортқа балилирини өзлири билән биллә елип келидиган туристларға қолайлық болуш үчүн, «бэби-лифт» балилар мәйданчисига қурулған. Курортта меһманхана, ресторандар, боулинг вә заманивий сауна мончиси бар.

Чимбулақни неч йәрдә учрашмайдыган бетөкраг мұнит, аланидә мәнивий күч қаплиған. Бу йәргә дәм елишниң башқа түрлиригө қариганда, әйнектәк муз йоллирини халайдыған

чаңгучилар; маһарити билөн адемләрни һәйран қалдуридиган, мурәккәп һәрикәт түрлирини орунлайдиган қәйсәр спортчилар келиду.

Қуяшлик күнлири Чимбулаққа миңлиған адәм жигилиду. Асма йолда мәцидиған мәхсус улаққа олтарған адемләр деңиз бетидин 3163 метр егизлиktики Талғир чоққисига бариду. Бу йәр көспий чаңгучилар яқтуридиган җай, чүнки бу йәрдә чоққидин чүшидиган җай бәкму тик. Талғир чоққисини альпинистлар бекіндүриду.

«МЕДЕВ»

«Медев» – дунияға мәшһүр егиз тағда орунлашқан надир спорт комплекси. У деңиз бетидин 1691 метр егизлиktики чатқалниң гөзөл мәнзириисиге қошулуп, жирақжирақлардин көзгө ташлинип туриду. Чатқаллиқниң юмшақ климити, күн нуриниң бирхил дәриjиси, төвөнки атмосферилик бесим, сап, сүзүк сүйи униңға наhайити яхши хусусийәтләрни бегишлап, алий спортлуқ нәтижиләргө еришишкә өжайип шарапт яритиду. Бу йәрдә 120дин ошук дуния рекорди орнитилди.

Кейинки жилларда спорт комплексиниң хизмәт даириси кәңәйди. Бу йәрдә футболдин, волейболдин, баскетболдин, шорт-тректин мусабиқиләр өткүзүлүп көлмәктө. «Медев» спорт комплексида суда үзгүчиләр, йеник атлетлар, палванлар вә боксчилар жигинлири өткүзүлиду. Муз мәйданиниң йенида үзүш мәйданчиси бар, ресторандар билөн кафелар ишләйdu.

Қазақстан һәкқидә сөз қозгалса, һәрқандақ адемниң бешига өң авал егиз тағдикى муз мәйданы келиду. Бу тәсадипи әмәс, чүнки «Медев» спорт комплексиниң даңқи аләмгә аян.

2. «Чимбулақ» тағ чаңгу курорти қәйәргө орунлашқан?
3. У немиси билөн адемләрни өзигө жәлип қилиду?
4. «Медев» спорт комплекси немишкә дунияға мәшһүр?

5. У йәрдә қанчә дуния рекорди яритилди?
 6. Чимбулақ билән «Медевниц» климити қандак?
 7. «Инсерт» усули.

«v» – билимән	«+» – бил-мәймән	«-» – мениң үчүн йеци билим (өхбарат)	«?» – мениң һәйран қалдурди

8

Әхмәтжан Исрапилов

АВАМ ПАША

(Некайәз)

1. Некайини раван оқуцлар.

Кәтмән тағлириниң жәнубий қирлирини бойлап қатириға жайлышқан йезиларниң бири – мениң жутум. Жирақтын қариганда, униң мәнзириси жуқуридин йешил қаригайлири, жаласини хилму-хил рәңләргө өзгәртип туридиган һесүнлүк кейинлири, гоя қуяшни құчкүси кәлгәндәк етәклирини йейивәткән терәклирини коз-козаң қилип турған тағ қирлири, төвәндін болса, тахта-тахта болуп, тағ шамилида чайқилип ятқан болуқ ашлиғи әриксиз көзни тәбәссүм әйлитидиган етизликларниң көрүнүшигө уйқишип, бир туташ өҗайип чирайлиқ паяндаz намайән болиду. У худди баһар қызылири басқан кәштидәк нәпис. Мәлиләрдикі ақ, қызил чедирлиқ өйләр, дәрвәкә, рәтсиз селинған болсыму, бу мәнзирини неч бузмайду. Бәлки, өксинчә, йешил гиләмниң у йәр, бу йеригө ақ, қызил лалилөр бесилғандәк, техиму һесүн қетип туриду. Өгри-бүгри көкүч ислар аста толғинип, өргө көтирилишиниң өзимү тәбиәтниң мөшү есил қияпитигө хойма яришиду. Язниң иккінчи йерими башланғанда, бу көрүнүш ала-серік түскә киришкә башлайду. Саңлар данға толуп, етиз-әриқ ишлар бесиқтурулуп, деханлар көңли имин тапқандин кейин, аппақ қарға көмүп, қиши келиду. Бу чагниң өзигө чүшлүк гөзәллиги бар.

Әйнә шундақ тәбиәтниң мәжүзикар тилсім күчи түмән-түрлүк болғини охшаш, бу диярни маканлиған адәмләрму хилму-хил. Бирлири хүшхой, ақ көңүл, секси, йәнә бирлири – қопал, қатаңғур. Адәттики адәмләр. Әтималим, тәбиәтниң тилсімлиғиму шунинда болса керек. Бәлки, буму дурусту. Чүнки жиллар өтүп, нурғұн нәрсиләр уларниң чанисида жирақлап кәткәндә, һәммини өсләйсән. Вужұдуңда қандақту сегиниш, мәйинлик арилаш шерин түйғулар пәйда болиду. Өзәңни йәнә бир чаглардикі охшаш бүк сөгөтниң сайисидики гүләңгүчтө учуватқандәк һис қилисән. У интайин аста учиду. Шунчилік астаки, жуқури көтирилгендә, көктіки булутларни ейік, құш яки башқа нәрсиләргө охшитип ұлғирисән, пәстө болса тонуш бағ-кочиларни көрүп, хиялән балилиқ дүниясими чарлап, көңлүң үзаққычә раһәтбәхш сезимлар долқунида үзиду.

Мән, немишкиду, толарак адәмләр һәкқидә ойлашни яқтуримен. Бир қызық йери, мәлум вақит өтүп, өслигөн чағда, адәмләрниң һәммиси – мәйли у яхши, мәйли шохлуқ қилип, бегидики шаптулни оғрилап йегендә тутувелип, кәйниндин қир чиқиривәткән адәм болсун – көңлүңгө йеқин болуп кетидекен. Уларни бир-биригө қияс қилимән, охшашлиқлири, аланидиликлирини издәймән. Адәмләрниң арисидиму, башқа можудатлар кәби, өтрапидикиләрдин пәриқлининп, бирдинла көзгө чүшидиган миңәз-хулқи, гәп-сөзи, һәтта меңиш-турушғычә нечкимгө охшимайдығанлириму бар. Бизниң үезида яшиған Авам Паша әйнә шундақ киши еди.

Авам – голлуқ, егиз бойлук, пешаниси кәң, дайым бешидин ақирип кәткән дописини йәшмәй жүридиган оттuz бәшләр чамисидики қавул жигит. Авам мениң есимдә құлұмсирәп турған қияпәттө сақлининп қапту. Шундыму униң үзидә, құлұмсиригөн көзлиридиму наргинлик, муңға охшаш нәрсә барлигини байқашқа болатти. Тиним тапмай ишләйдиган бу жигитни Авам яки Авам Паша дәп атисиниң исми билән қошуп атишиду. Буларниң нечқайсисига Авам рәнжипмұ кәтмәтти, пәқәт құлұмсирәп қоюпла, бешини еғитип жавап берәтти. Кәчқурунлуқлири болса, у кабиниси йоқ кона трактори билән бирлириниң қорасига чөпини яки қигини йәткүзүп бериватқан.

Авам тогрилиқ еғиздин-егизга көчүп, ейтилип жургән вакиәләрниң бирнәччиси есимдә сақлинин қапту. Уларниң қанчилик дәриҗидә раст, ялганлигини билмәймән. Амма балилиқта биз һәммигила ишинөттүк.

2. Муәллип өз жутини қандақ тәсвиirlәйдү?
3. Некайиниң баш қәһримани Авам Паша, силәрниң пикриңларчә, қандақ адәм? Мәтингә бу һәктә немә дейилгән?
4. Авам обризидин қандақ үлгө елишқа болиду?
5. Мәтингә Авам Паша обризига синквейн йезинлар.

Жала – қияпәт.
Коз-козаң – көз-көз.
Паяндаз – гиләм, палас.

9

Кебибулла Юнусов

ҢЕВУЛЛА БОВАМНИҚ ЕТИ

1. Мәтингни раван оқуңлар.

Нәр жили язлиқ тәтилдә мән Чоң Ақсу йезисига баримән. Тәтилни дадамниң туғулған жутида өкүзүшни яхши көримән. Йеза тағ бағриға жайлышқан. У йәрдики тағ наһайити егиз, чирайлиқ, һәртүрлүк дәрәқләр, гүлләр бар. Йезиниң балилири шох, қизиқ оюнларни көп билиду. Йеза балилири ишлөшни, ата-анисига ярдәм қилишни яхши көриду.

Мениң бовамниң хошнисиниң ети бар. У әқиllиқ ат, узун яйлиси бар.

Атниң егиси Ңевулла бовай екән. Ңевулла бовам илгири ат бақаттекән, назир пенсиядә, лекин мошу көмгичә атларни һәрмәтләйдү. У пат-пат бизгә атни, найванларни күтүш керәклигини, уларниң бизниң достумиз екәнлигини ейтип, түрлүк вакиәләр тогрилиқ сөзләп бериду. Ңевулла бовам бизни етиға миндүрүп ойнитиду. Йезиниң балилири билән суга чөмүлгәндә, атму биллә чөмүлиду, биз уни жуйимиз.

Невулла бовам йезини, униң адәмлирини һөрмәт қилиндар дәп нәсиһәт қилиду. Чүнки улар меһрибан, ишләмчан. Бұғдай, көмүқонақ, көктат өстүрүп, шәһәрликләргә әвәтиду. Мән тәтилни йезида өткүзүшни яқтуrimән. Йезини, Невулла бовамниң етини яхши көримән. Келәр жили тәтилдә йәнә Чоң Ақсуга баримән.

2. Невулла бовам балиларға қандақ нәсиһәт қилатты?
3. «Ат – әрниң қанити» дегендеген мақални қандақ чүшинисиләр?
4. Атниң вападарлығы тогрилиқ немә билисиләр?
5. Мәтинг қәһримани тәтилни қәйәрдә өткүзүшни яқтуриду?
6. Силәргә тәтилни қәйәрдә өткүзгән яқиду?
7. «Тәтқиқ қилиш жәдвали» усули. Топ билән жәдвәлни толтуруңлар.

Атни тәсвиirlәңлар	
Атниң пайдиси	
Өзәңлар билидиган атларниң нәслини йезиңлар	

Нәслигө, күтүмігө вә яшаватқан мұнитига қараң, назирқи ей хайванлири оттура несап билән 25 – 40 жил яшайды. 19-әсирдә Билли намлиқ ат 62 жил өмүр сүргөн. Шуга Пафф намлиқ пони 2007-жили 56 яшта Гиннесс китавига киргүзүлгөн.

10

Патигүл Мәхсәтова

ЖУТНИ СЕФИНИШ

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Учай десәм, қанат болуп келисән,
Язай десәм, илнам болуп қалисән.
Ана жутум, жүргөн билән мән чәттө,
Меһриң төкүп, қучигиңға алисән.

Өз анамдәк бөшүгүңгө бөлидиң,
Жиқілғанда тұврүк болуп йөлидиң.
Бұгүн мәнму ада қилар пәрзимниң,
Өзәң сина, қанчәрәгин төлидим.

Сениң билән меңип жүргөн йолум бир,
Махтинишим, жутум өзәң, ашсам қир.
Тәнһа қалсам бәзән айдиң кечидә,
Сениң билән муңдишимен чекип сир.

Сениң билән йоқтур мениң ятлиғим,
Тәң қайғуруп, бөлүшімән шатлиғим.
Жирақтарда жүргөч сени сегинип,
Келәр күндә босугаңни атлиғим.

2. Вәтән дегендә немини көз алдиңдарға көлтүрисиләр? У немидин башлиниду?

3. Шаирә жутини – Вәтинини – кимгә охшитиду?

4. Жутини немишкә махтинишим, пәхрим дәйду?

5. Шеирни явлавелиңдар.

6. «Бирлишип үезиш» усули арқылы шеир үезиңдер. Уни «Иккүнде, бир тиләк» усули билән баһалаңдар. Үлгө:

Йешил егиз тағлири,

(Яйлақ, чимән бағлири).

Оргуп аққан булақлар,

(Кәң етизлар, отлақлар).

Тәнһа – ялғуз.

11

Әдібай Табылдиев

БОВАМНИҢ ТӘРБИЙИСИ

1. Мәтингни раван оқуңдар.

Бизниң йеза бәк гөзәл. Кочиниң иккі тәрипигө селинган қатар-қатар өйлөр һәркимни өзигө жәліп қилиду. Қайратниң бовисиниң өйи Сәдвақасов кочисида. Язлиқ тәтилгә көлгөн нәврисини қарши алған бовайниң хошаллиғида чәк йоқ.

– Бұғұн мәлинин арилитип, саңа көп йәрләрни көрситимен,
– деди бовиси.

– Өзәммү шуны ойливедим, – дәп Қайрат әркіләп, бовиси-
ни құчақлап сейди.

Машинисини тәйярлап, йолға чиққан бовиси нәврисигө:

– Сән шәһәрдин кәлгән меһман. Мән сениң жүргүзгүчиң бо-
лимән. Кәл, балам, йенимға олтарғин, – дәп күлүмсириди.

– Һөрмитицизгә рәхмәт! Һөрмәтлик меһминициз болай,
башлаң...

Улар ойман-чоңқур йол билән Алитағ тәрәпкә қарап маң-
ди. Қайратниң бовиси зериктурмәй, қызық паралларни қилип
келиватиду. У дәрру машинисини тохтитип:

– Балам, машинидин чүшкін, – деди.

– Немишкә? – деди Қайрат.

– Өву ятқан ташни йолдин еливат.

– Мақул, бова, – дәп Қайрат йоған ташни еливатти.

– Бу әрзимәс нәрсә әмәс, бәлки, адәмгәрчилекниң бәлгүси,
балам, йол – хасийәтлик нәрсә. «Йол маңғанда, сәвирлик
бол», дегән ата-бовилиримиз, мошу есиңдә болсун.

Машина қирдин ешип, тағ ичигө қарап йол тутти. Қали
бовай бир кона йезига кәлгәндә машинисини тохтитип:

– Мана, балам, мошу боваңниң туғулған жути, – дәп көзигө
яш алди. – Өз жутини қәдирлімігән адәм вәтәнсиз, менир-
шәпкәтсиз болиду...

Баһар пәслидики тағ мәнзириси шәһәрдин кәлгән балиға
өзгічө гөзәл көрүнди. «Ата маканим қандақ гөзәл!» – дәп
ойлиди у. Тағ етигидики өңкүрниң башлиниши булақ екән.
Бовиси қолига гүжәк елип, нәврисини булақ бешига башлап
кәлди.

– Қөрдүңму, балам, булақниң көзи йепилип қапту, гүжәк
билән униң көзини ач, – деди.

– Мақул, бова! – дәп өзигө тапшурулған ишни чаққанлиқ
билән орунлиди Қайрат.

– Өнді иккимиз йәнә бир пайдилик иш қиласы, – дәп
әтрапта өсүватқан талниң чивиғини кесип алдидә, бирнәччә
йәрни колап, нәврисигө қандақ олтарғузуш көреклигини
чүшәндүрди.

- Бу чивиқлардин дәрәқ өсәмдү? – деди Қайрат.
- Булақ яқисига тиксөк, сөзсиз өсиду, бирақ уни малдин сақлаш керек.
- Қизиқ екөн, әжайип!
- Мону тағ бағридики талларниң көпини мән hәр жили баһарда келип, өз қолум билән тиккән.
- Мениң тиккән таллиримму өсәмда?
- Әлвәттә, бәш жилдин кейин йоган дәрәқ болиду, – дәп күлүмсирәп, Қайратни биринчи өмгиги билән тәбриклиди.
- Бова, биз сизни тәбиәтни қоғыгучиларниң башлиғи қилип сайл исақ болидекөн, – деди.
- Балам, hәрбір адәм тәбиәтниң ғәмхорчиси болушы шәрт, – деди бовай.

2. Бовиси билән нәвриси неме үчүн йол үстиде тохтиди?
3. Уларниң булақниң көзини ечишини тәбиәтке ғәмхорлуқ дәп ейтишқа боламду?
4. Тәбиәтке ғәмхорлуқ йәнә қандақ иш-паалийәтләрдә өкс етилиду?
5. Топларға белүнүцлар. 1-топ – «Актёрлар», некайини сәһни-ләштүрүңлар. 2-топ – «Журналистлар», мәтинг бойичә йепик вә очук соалларни тәйярлаңлар. 3-топ – «Рәссамлар», нәврисиниң тиккән көчетлириниң бәш жилдин кейин қандақ болидиганлигини сизип көрситиңлар.

12

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӨНДҮК?

1. Бөләктиki мәтингләрниң – шеир, һекайиләрниң – умумий мавзуси немидин ибарәт?
2. Қазақстандики милләтләр достлуғи тогрилиқ пикриңлар билән бөлүшүңлар.
3. «Қазақстан» мавзусига кроссворд түзүңлар.
4. «Жұтумниң тәбиити» мавзусига рәсим сизиңлар.
5. «Вәтән» сөзигә синквейн йезиңлар.
6. «Буриме» усули. Берилгән қапиийләргө түгулған йәр тогрилиқ шеир йезип көрүңлар: *жутумсән, тутимән, сөйимән, өтимән*.
7. «Әзиз Вәтиним – түгүлған жутум» мавзусига эссе йезиңлар. Эсседа Вәтән тогрилиқ мақалларни пайдилиниңлар.

Ана вәтиниңгә
мухәббәт бағла.

Жұт ишиги көң.

Йери байниң –
ели бай.

Бағ мевиси билән ават,
жут – адими билән.

БИЗНИҢ ЛАЙИНӘ

МЕНИҢ ВӘТИНИМ – ҚАЗАҚСТАН

1-топ – «Мениң кочам кимниң намида атилиду?»

2-топ – «Шәһәр ядикарлиқлири»

3-топ – «Аиләвий сәяхәтләр»

4-топ – «Туғулған йеримниң нами»

II. АДИМИЙ ҚӘДРИЙӘТЛӘР

Тонушимиз:

- адимий қәдрийәтләрниң немә екәнлиги билән;
- мәһрибанлик, һәқиқәт, ишәнч, номус, ұмұт, әхлақ тогрилиқ мәтиналар билән;

Үгинимиз:

- мәтиналар мәзмунини, уларда алға сүрүлгөн асасий идеяни ечишни;

Үгинишкә тиришимиз:

- әсәр қәһриманлирини тәрипләшни, уларга хас хусусийәтләрни айдицлаштурушни;
- өз пикримизни әркин, әдәбий тилда раван йөткүзүшни;
- choqlarни һөрмәтләшни, кичикләрни иззәтләшни.

13

ҚЕРИНДАШЛИҚ МЕҢИР

1. Мәтінни раван оқуңлар.

Тағ атлас, тирикчилик қылғили Илиға чиққинига бирнөччә жил болған ата-бала үчәйлөн жутига қайтмақчи болту. Бу қаттиқ соғ болуватқан күнлөр екөн. Улар қар-муз қаплиған Мұздавандин һалқип, пәскө чушұватқанда, яшанған атиниң putt-қоли үшшүп, маңғидәк нали қалмапту. Ү хирәләшкән көзлирини балилирига тикип:

– Балилирим, мән болалмидим. Силәр мениң кийимлиримни кийип, дәрһал тағдин чүшүп кетиңдар!

– Яқ, дада, сени ташлаң кәтмәймиз! – дәпту икки оғли тәңла, андин соң оғул кийимлирини йешип, дадисига кийдүрүпту. Кичик оғул дадисини напаш қилип, йолни давамлаштурупту. Бирақ узак өтмәй, ата нәпәстин қапту. Соң оғулмұ һалидин кетип, жиқилип чүшүпту. Ү қийналған һалда үзүп-үзүп сөзләпту:

– Жәним укам, биллә қайталмайдыған охшаймиз, дәрһал мениң кийимлиримни кийип, тағдин чүшүп көт. Сән болсаң-му теч-аман жутумизға йетивал.

– Яқ, ақа, яқ! Дадамдин айрилип қалғинимму йетәр, әнди сениңдин айрилип қалсам болмайду, – кичик оғул жиглап турup шундақ дәптудә, үстидики кийимлирини йешип, акисига кийдүрүпту. Ү тоңлап кәткән акисини чиң құчақлап, бәдени билән исситмақчи болту.

Әтиси давандин өткөnlөр атиниң учисида соң огулниң киймини, соң огулниң учисида кичик огулниң киймини, кичик огулниң болса непиз бир ялаң кийим билән қалғанлигини көрүпту. Улар бир қарапла, қандақ ишниң йүз бәргөнлигини чушинип йетипту.

– Қериндашлық мәнир дегөн мана шу! – дәпту кишилөр көз-яш қилишиб. Амма бәзилөр:

– Улардин иккиси наят қелиши мүмкін екөн, бирақ пур-сәтни қолдин берип қоюпту, – дәпту.

Шундақ қилип, һәрким һәрнемә дәпту, амма һәммиси ата-бала үчәйләнни һәрмәт билән дәпин қипту вә қериндашлиқ мәнир тогрилиқ тәп болуп қалса, уларниң һекайисини сөзләйдиган бопту.

2. Ата-бала үчи Муздаванда қандақ вақиғә дучар болди? Дадисиниң әһвали немишкә егирлашты?
3. Балилар немишкә дадисини ташлап кәтмиди? Кичик огул акисини немишкә ташлап кәтмиди?
4. Әтиси давандың әткәнләр немиләрни көрүпту? Немиләрни чүшинипту?
5. Адәмләр ата-бала үчиниң қериндашлиқ меңригә һәрхил кәз-қарашта болған. Силәрчә, кимниң көзқариши тоғра? Немә үчүн?
6. «Қериндашлиқ мәнир» сөз бирикмисини башқычә ейтеп бекіндер.
7. Мәтингә башқа мавзу қоюп көрүнләр.

14

Йолдаш Азаматов

БОВАМ, МОМАМ, АДИЛ ВӘ БАШҚИЛАР

1. Мәтинни раван оқуңдар.

Адәттә әтигәнлиги бирси охатмиғичә, орнумдин турматтим. Бу қетим өзәм охинип кетиптимән. Бовамниң каравитигә қарисам, унинда худди һечким ятмиғандәк, сәрәмжән жиғишурулупту. Очук деризидин уруватқан сәһәр сәлкини деризә пәрдисини йәлпүлдитивататти. Мән чапсан кийиндимдә, һойлиға чиқтим. Момам очақниң йенида туруп, қазандики сүтни соруветипту.

- Бираз ухлисаң болмамду, қозам? – деди у мени көрүп, – техи әтигәнғы.
- Силәр қачан турдуңлар?
- Биз күн чиқмай туримиз. Силәргә охшаш saatniң жириңлишини күтмәймиз. Ишимиз нурғун: һойлини сұпирамиз, калини сегип, падига найдаш керәк. Тохуларға дан беримиз, әйтәвир, түгимәйду...
- Шәмшинур һәдәм қени?
- У йецила өзиниң иши – китапханига көтти.

- Бовамчу?
- Боваңни қойсаңчу, қозам. Йеңила һойлини сұпұрұвататти, мән баққа кирип чиққичө, гайип болту.
- Нәгә гайип болиду?
- Тейипкамниң ишиги алдида олтиридиғанду. Мәлимиздә боваң охшаш пенсионерлардин үч-төрти бар. Сәлла қоли бошиса, һәммиси Тейипкамниң қешига жиғиливалиду. У бечаригиму оңай әмәс, – момам еғир уә тартти. – Аранла маңиду. Балилириниң бәхтигә сақийип кәтсө болаттиғу...
- Бәлли, оғлум, шунчывала ухлиған барму? – деген пети һойлиға бовам кирип көлди. – Сәхәр турған адәмниң иши авыйду, көч турғанниң иши көч қалиду.
- «Кимгә ишиниш керәк, – дәп ойлидим, – момам әтигөн турдуң десө, бовам нурғун ухлайсөн дәватиду. Буларниң апам билән дадам охшаш һәрнәрсигө көзқариши һәрхил охшайду».
- Сизниң ишицизниң авуп кәткәнлигиму чағлик, – деди момам бовамға аччиқ қылғандәк, – әйнә һойлини анда-мунда сұпұрұветипла қечипсиз.
- Қандақ қилисөн, аниси, Тейипкамниң әһвали хелила еғир, шуниң қешига чиқип көлдим...
- Мән баққа кирдим. Алма, шаптул, өрүклөр... Қандақ яхши! Ярқәнтниң наваси бөлөкчилә екән. Хелигичә бағни арилидим. Катәккә берип, тохуларни көздин көчүрдүм.
- Мома, өву турған немә? – дәп соридим қайтип көлгөндін кейин бағниң бир булуңидики лай билән сугалған ғөлитила бир нәрсини көрситип.
- У тонур, қозам, тонур, – деди момам, – сөн уни көрми-гөнмедин? Есиңдә қалмаптудө, у чағда сөн кичик едид.
- Бизгә елип баридиган тогачларни мошу тонурда яқисәнкәндө. Мән кәткічә йәнә яқамсөн?
- Яқмайчу, қозам. Қайтқининда бир халта тогач чигип беримән. Дадаң бәкму яхши көридиғу.
- Дадамниң яхши көридиғанлигини билимән. У момам өкөлгөн тогачларни чекишип «раст наң» көлди, дәп хелигичә сақлап йәйдиган.
- Момамниң қаймақлиқ әткөн чейини ичип болғандин кейин, бовам мени йениға олтарғузувалди.

– Оғлум, – деди у, – мән саңа салам беришни үгитиведимғу, унтуп қалмиғансөн?

Мән унтумғанлигимни ейттим.

– Мәнму салам беришни билиду десөм, Иврайим задила көнмәйду, – деди бовам хошал болуп. – Үндақта, тұнұғұн немишкә салам бәрмидиц? Тейипкам билөн Иврайим иккиси ишик алдида олтириптекөн, сөн уларға қаримай өтүп кетипсөн. Мана әнди Иврайим «нәврәң салам бериш турмақ, уйғурчә сөзләшни-му билмәйдиганду», – дәп задила налимни қоймайватиду.

Тұнұғұн Мухтәр бовайниң икки адәм билөн саламлашқанлигини ядимға алдим. Мән уларға фил-пал қарап қоюпла өтүп кетиведим. Саламлашқыдәк кәйпиятимму йоқ еди.

2. Мәтинг қәһримани һәр күни әтигөнлиги өзи охинаттиму?
3. Адилниң момиси билөн бовисиниң бу һәқтиki пикри қандақ? Некайдә бу тогрилиқ немә дейилгенді?
4. «Сәхәр турған адәмниң бир иши артуқ» деген мақалниң мәтинге мунасивити бармұ?
5. Бала яшанған адәмләргө немишкә салам бәрмәй өтүп кетти? Қандақ ойлайсилер, Адил әнди қоңларға салам қиласады?
6. Мәтинг мәзмұниға бағлиқ қисқа жағавапни тәләп қилидиган «Йепиқ соал» вә толук жағавапни тәләп қилидиган «Очук соалларни» тәйярлап, жағап беріңдер. Үлгө:

Йепиқ соаллар	Очук соаллар
<ul style="list-style-type: none">• Мәтинг қәһриманлирини атаңдар.• Адил кимниң өйигө мейманға келди?• Адил кимләргө салам бәрмиди?	<ul style="list-style-type: none">• Адилниң бовиси немишкә хапа болди?• Адилниң һәриkitини қандақ баналиған болар единдер?

15

Асим Қасимов

КЕВИР КӨРӨҢ

1. Мәтингни раван оқуңдар.

Йекінқи бир заманда қайси бир мәлидә ялғуз момай нәвриси билөн яшаттекөн. Униң нәвриси толиму оюн қепи екөн. Бир күни:

– Кевиржан, балам, һойлимизниң күнгәй тәрипигө гүл терәйличу, гүл ечилміған һойла бөләкчә чөлдәрәп тури-декәнгү, – дәпту момай өзи беківалған нәврисигө.

Момисиниң шу ейтқинидин кейин, бирнәччә күн өтүп кетипту. Кевир иш башлимапту. Момай болса:

– Оғлум, гүл терийдиган йәрни техила тәйярлімапсәнгү? Йәрниң нәмлиги кетидигү, – дәпту.

– Өнсиirimигинә, мома, мән уни ағинилирим билән бир күндила тәйярлап беримәнгү. Бизгә немә у, бирдин гүжәк тутуп, қатирисига тизиливеліп чанап, даңгаллирини угитип, тәкши йол тартип, урук селиветимиз, – дәп момисини ишәндүрүветипту. Момай нәврисиниң сезидин бәһирлинин, худди гүлләр терилип, үнүшкә башлиғандәк сезипту өзини. Аридин йәнә хелә күнләр өтүп кетипту.

«Нәврә дегәнни татлиқ, мәри иштик дәп, шунчivalа әркили-тивалимәнкәнгү, Кевиржан дегиним азлиқ қилип, Кевирахун, Кевирбәг дәп жүргиним болдима? Өндизә у мени алдаң, ялған ейтип, қочақлардәк ойнитиватқинини қара,» – дәп аччиқ қипту у. Талаға чиқип, әтрапқа көз ташлапtekән, нәвриси көрүн-мәпту, амма анчиму жирақ әмәс жайдын унин үни аңлиниptу.

«Товва, шундақму оюн қепи, яман бала болидекәна», – дәп аччиғи билән:

– Кевиржан, h-ә-ә-й, Кевиржан! – дәп вақирапту. Кевир болса момисиниң үнини аңлисиму, аңлимиғандәк болувелип, ойнаверипту.

– Кевирахун, най, Кевирахун! – дәп йәнә вақирапту момай.

– Адаш, момаң вақираватиду, – дегән ағинисигө Кевир:

– Момай дегән өштақ вақираверидекәнгү, – дәп қоюп, оюнга техиму киришип кетипту.

– Хәп, бөләма, мени кочида туруп вақиригузуватқинини қара, өткән-кәчкәндінму уят болуп кәтта, – дегән момай həс-həс болуп бар күчи билән кочини бешіға кийип: – Кевир, h-ә-ә-й, Кевир көрәң! – дәп техиму үнлүк вақирапту.

– Мана әнди бармисам болмас, – дәпту Кевир, – момам ишни бузди.

Демисима, Кевиржан деди, Кевирахун деди, аңлиmasқа селивалдим. Өнди у ахыри чидимай, Кевир көрәң дәп вақи-

ватиду, агинилирим алдида шундақ атилип қалмай йөнө, шәрмәндә болидиган болдум! – дәп өйгө қарап жүгрәпту.

У йетип көлгичө, момай рәнжип:

– Һай, Кевир көрәң, көзүмгө көрүнәрсөн техи, көрәң, – дәп йөнә вақираветипту.

– Қери момайному шунчә азаплайдекөна, қан бесими өрләп, жиқилип чүшмисө болаттигу! – дәп әндишә қипту хошниси.

– Мома, мана мән, саңа немә болған, агрип қалдицму? Әгәр агриватқан болсаң, астарақ вақирисаң болматтиму? Өзәңни айисаңчу, мома? Әйнә, қара, маңа вақираймән дәп, маңлийиндин тәр чиқип кетипту! – дәпту Кевир. У аран де-гәндә ялвуруп жүрүп, момисиниң аччиғини яндурупту.

Демисиму, момайнин деми қисилип, агрипла қапту. Кевир момайнин йөләп, өйгө әкирип ятқузупту.

– Мома, дәм алалмайватисәнғу дәймән, йөлпүгүч билән шамал чиқираиму? – дәпту Кевир.

– Һә-ә-әй, надан баламәй, һойлида түрлүк-түмән гүлләр ечилип тургинида, мундақ демим сиқилип кәтмәтти. Өп-чөриниңиңу һаваси таза болатти, африқ момай йеник нәпәс алатти, – дәпту.

«Һә-ә, момам шуниң үчүн һойлига гүл терәйли дәп пай-петөк боптекәндә? Униң пайдисини биләттекәндә!» – дәп ой-лапту Кевир.

Әтиси Кевир бирнәччә агинисини башлап келип, һойла ал-дидики йәрни чанап, уни тәкшилимәйла, йөнә оюн ойнигили кетип қапту. Құн иссиши билән, чаналған йәрниң даңгаллири қуруп кетип, уни әнди угитишму қийин бопту. Оюн қепи, һорун Кевир көз бағланғандила өйигө келидиган бопту.

Йәрни чанашии чанаптию, униңга урук сепишни унтуп қапту, «hәй, бала, ишиң чала» деген мөшүдә. Даңгал-даңгал болуп қетип кетипту. «Кичиккинә ямғур симилдавәтсә, урук салғузуветәттима», – ойлапту момай.

– Бүгүн мән һойлимизға гүл териймән, қени, қайсиң маңа ярдәмлишиң? – дәпту Кевир агинилиригө. Икки-үч бала биллә кәпту.

– Мана қызық, даңгаллар таштөк қетип кетипту, бу йәргө қандақ урук тәргили болиду? – дәпту балиларниң бири.

– Тохта, адаш, унинму амалини тапимиз, – дәпту Кевир көрәң, – даңгалларниң үстигә юмшақ топа өкелип төкәйли, ямгур яқында, астидикі даңгал өзила юмшап кетиду.

Андин тирнилап, «Йол селип, уруқларни терәй» – , дәп у өйиге кирипту. Гүл уруқлири орнида йоқтәк. «Уни нәгә қойғанду момам?» – дәп ойлиған көрәңниң ядига момисиниң уруқларни тонурниң бешига елип чиққини кәпту. У йәргә чиқип қариса, шамал учартип, уруқлар бир йәрдә, қәғизи бир йәрдә ятқидәк. «Өнді немә қиласын?» – дәп һодуқуп қапту көрәң вә унинму амалини тепипту. У қуруқ йәрни тирнилап, худди уруқ сепилгендәк қилип қоюпту.

Күнләр бирхил өтүверипту.

Момай гүлләрниң үнүшини күтүп: «Балам теривәткән гүлләр ечилип кәтсө, мән дәрвазини ечивәтсөм, киргөн-чиққан уларниң хушпирақлириға, чирайлиқлигига зоқлинин кәтсө...» – дәп хам хиял ичрә жүрүпту. Лекин гүлләр үнмигидәк. «Товва, нелиқи шумлар баламниң гүллирини жулувәткәндимай, зади бирсіма көрүнмәйдигу?» – әндишә қипту момай.

Тави йоқ болуп, йетип қалған момай сәгип, һойлиға чиққичә, Кевирниң гүлләрниң немишкә үнмигөнлигини чүшәндүрүшни ойлап, беши қетипту.

Бир күни момай нәврисигө:

– Балам, мән хелила яхши, һойлиға чиқип, бәлдиндә бир пәс олтирай, гүллириңма үнүп қалғанду? – дәптәк.

Чөчүп кәткән Кевирзә:

– Мома, сән техи убдан яхши болуп кәтмидин, әтә әтигән мән сени сап нағаға өчикип қояй, бүгүнчө йетип турғин, – дәп көндүрүпту уни. Өзи болса, ахшими мәктәпниң гүллирини оғрилап, нарам чөпләрни чепиветип, ериқ тартип, гүлләрни тикиветип, суғирип қоюп, йетип қапту.

Таң сәһәрдә оханған момай һойлиға чиқса, һәқиқәтән, рәңму-рәң гүлләр ечилип турғидәк. Момай хошал болуп кетипту. Униң кәйнидин чиққан Кевир:

– Қөрдүңму, мома, нәврәңниң гүллири қандақ чирайлиқ ечилип кәтти, һойлаңни гүлгө оравәттима, қандақ мән, һә? – дәп көксини керип көрәңләпту.

– Рәхмәт, балам, немә дегөн гөзәллик, һойлиға син кирип, хелә искәт елип қапту, – рази болди момай.

Лекин гүлләр күн санап яшнап кетидиганиң орниға полишип, тозушқа башлапту. Буниңға һәйран болған момай:

– Кевирженимниң гүллиригә немә болғанду, қуруп кетип баридигу? – дәп әнсирап қапту. – Һелиқи мени йоқлаш киргәнләр бәләкчә зоқлинивататти, шуларниң көзи тәккөнму йә? Иosit, баламниң әжри бекар болидиган болдидә.

Момисиниң толиму хапа болуп кәткинини көргөн Кевирниң унине ичи ағрип кетип: «Немишкому сени алдигандымән, мома?» – дәп ойлапту. Тәләйгә қарши, момиси бираз вақиттин кейин йәнә қаттиқ ағрип, сәгип кетәлмәй, өлүп қапту. Кевирниң һәсерити чөксиз еди. У тохтимайла жиглапту.

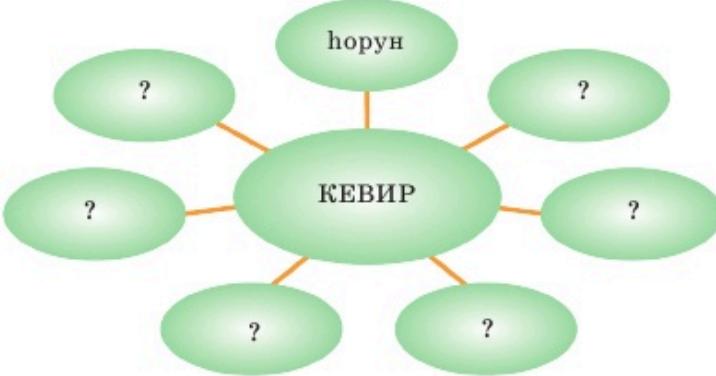
– Жәним мома, сени рәнжиткән болсам, кажлық қылғанлирим үчүн, алдигиним үчүн кәчүргин! Вай, момам, вай, момам! – дәп жиглапту.

– Қичиккинә туруп, момисини алдигини немисиду унин, әнди бәләкчә өксүп жиглаватидигу бу! – дейишипту кирип-чиқыватқанлар...

2. «Биопоэма» усули бойичә А-4 варигини 8 бәләккә бөлүп, һәр бәләккә оқуған мәтинг тогрилик муһим өхбаратларни толтуруңлар. Өхбаратларни толуқтуруп болғандын кейин, топ әзалириниң биридин охшашлық байқалса, мәлumatни толуқлан, сюжетниң риважлинишини тәхмин қилип, хуласа чиқириңлар. Варақниң үлгиси:

Мәтингниң мавзуси
Қөһриманлар
Миңәз-хулқи
Иш-һәрикити
Вақиә
Сюжетниң риважлиниши
Вақиәни тәхмин қилиш
Хуласиләш

3. Кевиргә нисбәтән қандақ ибариләрни ишлитешкә болиду?

Искәт – қамәт, қияпәт.
Әжир – әмгәк.

16

ОГУЗХАН БИЛӘН ҚИЯТ

(Ривайәт)

1. Мәтинни раван оқуңдар.

Найайити узақ заманлар илгири Айхан исимлиқ бир ханиш бир хисләтлик оғул түгупту. Бу огулниң чирайи көк, ағзи чоғдәк қизил, көзлири һал рәң, чач, қашлири қап-қара екән. У анисиниң көксидин тунжә чиққан сүт – огуз сүтини бир емипла, қайта әмгили унимай, аш-тамақ, гөш билән озуқлинидиган бопту. Анисиниң огуз сүтинила әмгәчкә, униңга «Огуз» дәп исим қоюлупту. Нәйран қаларлиги, у 40 күндә чоң болуп, балағәткә йетипту. Униң қияпити әжайип екән, айиги өкүзниң айигига, бели бериниң белигө, йөлкиси иллизниң йөлкисигө, көкргири болса ейикниң көкргигө охшайдекән. Құч-қувити тәңдашсиз бу бала тезла чоң болупту. Огузханиң батурлуғи вә әқсли хәлиқни қайил қилипту. Құрултай өткүзүп, уни хаңан қилип сайлапту. Шуниндеги «Огузхан» дәп атилипту.

Шу заманларда орманликта «Қият» дәп атилидиган толиму явуз бир мұңгұзлук һайван яшайдекен. У нурғун адәм вә мал-вараларниң жəнега замин болғанкән, амма уни йоқитишиң кишиләрниң задила күчи йәтмәйдекен. Құнләрниң биридә Оғузхан Қиятни өлтүргили мәсипту. Қиятни бу белаян орманниң нәридин тепиш керек? Оғузхан бир әпчил чарә тепипту: авал бир бугини овлап, бир дәрәққә есип қоюп кетипту. Әтиси бу жайға кәлсө, буга йоқ турғидәк. «Нә, Қият әкетиптудә!» – дәпту Оғузхан. У Қиятни мөшү жайға келишкә үгитиш үчүн бир ейиқни өлтүрүп, өлүгини ھелиқи дәрәққә есип қоюпту. Әтиси келип қариса, ейиқму йоқ турғидәк. Оғузхан: «Тәйяр олжыға үгөндің, әнді бу йәргә кәлмәй қалмайсөн», – дәп ойлапту. Шуниң билән у дәрәқ түвидә олтирип, Қиятниң келишини күтүпту.

Бир ҹагда дәрәқләр арисидин авал Қиятниң том һәм учлуқ мұңгұзи, андин өзи көрүнүпту. У шундақ йоған, шундақ қорқунучлуқ һайван екәнки, көргөн адәмниң тенини ихтиярсиз титрәк басидекен. Лекин Оғузхан қылчә қорқмапту, бәлки орнидин сәкрәп туруп, елишишкә тәйярлинипту. Қият Оғузханни көрүпла, һәйвә билән етилипту. Оғузхан қалқинини көтөргөн екөн, Қият қалқанға үсүпту. Оғузхан чәбдәслик билән Қиятниң бешига нәйзә билән урупту. Әткүр нәйзә Қиятниң төмүрдәк бешини тешип өтүпту. Қият тин тартмай өлүпту. Шуниңдин тартип кишиләр дала-түзләрдә хатиржәм тирикчилик қилидиган бопту.

2. Ханиш қандақ оғул түгүпту? Униң чирай-шәкли қандақ екән? Огулға немишкә «Оғуз» дегән исим қоюлупту?
3. Бала нәччә күндө өсүпту? Униң қияппити немиләргө охшайдекен? У қандақларчә хақан атилипту?
4. Адәмләрни баaram қылған һайван қандақ атилидекен?
5. «Жəнега замин болғанкән» дегәнни қандақ чүшинисиләр?
6. Мәтинг немишкә ривайәткә ятиду?
7. Ата-анаңларниң ярдимидә Оғузхан тогрилиқ кәнәрәк мәлumat елишкә тиришиңлар.
8. Ривайәткә тайинип, қәһриманларға хас хисләтләрни жәдвәлгө йезиңлар.

Қәһриманлар	Тәриплімә	Дәлилләйдиган сөз
Оғузхан		
Қият		

Қайил қилмақ – рази қилмақ, тән бөрмөк.

Қурултай – чоң жигин.

Хақан – дөлөт башлиги.

Женига замин болмақ – яман, көңүлсиз иш-хәрикәт-
ниң үз беришигө сөвөпчи болмақ.

Қалқан – бәдәнни қилич, нәйзә зәрбисидин сақлаш
үчүн ишлитидиган қурал.

17

ҚИММӘТЛИК СҮКҮТ

(Некайә)

1. Некайини раван оқуцлар.

Қоңғурақ челинди, дәрис башланди.

Мән балилардин соридим:

– Ата-анаңлар туғулған күнүңларни биләмдү?

– Билиду!

– Билиду!

Балилар бирдәк авазда жавап беришти.

– Туғулған күнүңлар болғанда, ата-анаңлар силәрни тәбрикләмдү?

– Өлвәттә, тәбрикләйдүдө!

– Тәбрикләйду.

– Туғулған күнини ата-аниси билидиганлар, ата-аниси тәбрикләйдиганлар қолуңларни көтириңлар!

Улар мәгрүр һалда қол көтиришти, бәзилири техи гедәйтән һалда у яқ – бу яққа қарап қоюшти.

– Қолуңларни егиз көтириңлар, санап бақай, – дедим мән жуқури аваз билән, – пән, неманчә көп, һә?

Мениң кәйпиятим балиларга шу наман тәсир қылса керәк, улар өгишип санашқа башлиди:

– 15, 16, 17 … , – сан көпәйгәнсири, улар шунчә наяжанлинатти, алдинқи партида олтарған балилар орнидин турувелип, арқыға қарашти, мәнму уларни тәртипкә чақирми-

дим. Һәммиси хошал-хорам парадлашмақта еди, түгүлған күн зияпти, түгүлған күн соғиси, ата-аниларниң тәбрикләшлири парадниц мәзмүни еди.

Балилар менир-муһәббәтни һис қылған, амма бу техи йетәрлик өмәс еди. Мән уларниң қәлбиниң өзінен үйериге йоштурунған, өзлири техи тонуп йәтмигән интайин қиммәтлик нәрсени тапмақчи болдум.

– Араңларда ким ата-анисиниң түгүлған күнини билиду?
Билидиганлар қолуңларни көтириңлар!

Шу һаман синип жим-жит болуп кәтти. Мән соални тәкрабарлидим, синип йәнила жим-жит еди. Бирдәмдин кейин, бирнәччә қызы оқығучи қолини аста көтиришти.

– Ата-анисиниң түгүлған күнини тәбриклигәнләр қолуңларни көтириңлар!

Синип жим-жит, нечким қол көтәрмиди, нечким зуван сүрмиди.

Балилар сүкүткә чөмди, мәннү балилар билән биллә сүкүткә чөмдүм...

Сүкүт топ-тоғра бир минут давамлашты, мән бу омақ балиларға йоштурунчә сәп салдым. Уларниң омақлиги дәл хаталиқ өткүзүп қойған ҹаглардикидәк чирай ипадисидә билинип туратти. Мән мулайимлик билән соридим:

– Қандақ қылғанда ата-анилиримизниң түгүлған күнини биләләймиз?

Өзини қачурған жұп-жұп көзләр, худди көчүрүмгө еришкәндәк, йәнә тәрәп-тәрәптин қайтип келишти. Алди билән бир-икки аваз аңланды, андин кейин һәммиси дегидәк чувлишип кәтти:

- Дадимиздин сорап!
- Яқ, момимиздин сорап!
- Ата-анимизниң һөжәжитини көрүп!

Синип ичи йәнә қайнам-ташқинлиққа чөмди, бирақ бу байиқи сүкүтниң алдиқи қайнам-ташқинлиққа охшиматти.

Дәрис ахирлашқан ҹагда, мән балиларға бир тәклип бердим:

– Ата-анаңларни алайидә хүш қиливетиш үчүн, өң яхшиси, силәр ата-анаңлар сезәлмәйдиган бир хил усул билән уларниң

түгүлған күнини биливелицлар, тәбриклөш усулуңлар болсун, силәр өз меһриңларни ипадилийәлисәңларла, һөрқанчә аддий согиму уларга бебана билиниду.

Азирақ өтмәй, мәктәптә ата-анилар жигини болди. Ата-анилар мәслині қызындағы парасынан қилемеш:

- Мениң балам һәкүкәтән иш билидиган болуп қапту!
- У мениң түгүлған күнүмни тәбриклиди!
- У маңа соға бәрди!
- У маңа хәт йезип, ғәм йемигин дәпту!

Мән растинла хуш болуп кәттим. Синиптики һелиқи сүкүт маңа әжайип зор ләззәт бегишлиди.

2. Некайә кимниң намидин баян қилинған? «Мән» деген ким?
3. Муәллимниң биринчи соалиға синиптики балилар қандақ жавап бәрди? Иккінчи соалиғиңіз?
4. Синип немишкә жим-жит болуп кәтти? «Балилар сүкүткә чөмди. Мәнмұ сүкүткә чөмдүм» дегендеген қандақ чүшинисилдер?
5. Сүкүт нәччә вақыт давамлашты? Балиларниң сүкүти неме үчүн қиммәтлик? Бу тоғрилиқ ңекайидә неме дейилгенді?
6. «Ата деген ғәмгүзар, ана деген меһрибан» дегендеген мақални қандақ чүшинисилдер? Бу мақалниң мошу ңекайиге мунасивити бармы?
7. Ңекайә қәһримани – муәллим немишкә хуш болуп кәтти? Униң: «Нелиқи сүкүт маңа әжайип ләззәт бегишлиди» дегинини қандақ чүшинисилдер?
8. Ата-анаңдарниң силәргө болған менир-муһәббитигә жавап қайтуруңлар. «Рафт» усули арқылы ата-анаңдарға хәт, чөчек яки шеир йезиңдер.
9. Ңекайә мавзуси тоғрилиқ ойлиниңлар. Униңға башқа мавзу қоюп көрүңлар.

18

Де Амичис, итальян язгучиси

БИЗ ӘПЛИШИП ҚАЛДУҚ (Некайә)

1. Мәтингини раван оқуңлар.

Түнүгүн экскурсия паалийитидин алған тәсиратимни йезип олтираттим. Туюқсиз партидишим Крайниң жәйниги

жәйнегимгә тегип кетип, қәлимим қәғезни бирла сизап, бөтни сәтләштүрүвәтти. Бәкму аччиғим көлдидә, Қрайни тилла-вәттим. Қрай құлумсирәп туруп:

– Адаш, мән қәстән қилмидим, – деди.

Мән униң гепигә ишәнсәм болатти. Лекин униң құлумсириши оғамни қайнатти. Мән: «Қилидиганни қилип болуп, неч иш болмғандәк құлұватқинини!» – дәп ойлидим вә униңдин өч алмақчи болдум. Бирдәмдин кейин, у хәт йезиватқанда, жәйнегигә бирла соқулуп, униң дәптириниму сәтләштүрүвәттим. Қаттиқ териккинидин Қрайниң чирайи покандәк қизирип көтти.

– Сән буни қәстән қилдиц! Бу ишиң қамлашмиди, – деди у вә мени урмақчи болуп қолини көтөрди, амма дәл шу чағда муәллим бизгә бурулди. Қрай қолини шаппидә жигивалдидә:

– Сени сиртта күтимән! – деди.

Мән бәк баaram болдум, аччиғимму қәйәрләргиду ғайип болди. Үндақ қилмисам боптекән, дәп пушайман қилип қалдим. Чүнки Қрай яхши бала, у байиқи ишни һәргиз қәстән қилміған еди. Өткәндә униң өйигө ойнигили барғинимни әслидим. Шу чағда униң өй ишлирини қиливатқанлигини, африқchan анисиниң налидин хәвәр еливатқанлигини көргәндим. У бизниңкігө қәлгәндә, айләмдикиләрниң һәммиси уни қызғин қарши алғанди. Һәй, өгөр уни тиллимиған болсам, униңға йүз келәлмәйдиган ишни қилміған болсам, немә дегән яхши болатти, һә?! Мән дадамниң: «Адәм хаталашқинини билгән екән, етирап қилишни билиши керәк», – дегән сөзни әслидим. Лекин Қрайниң алдида хаталиғимни етирап қылсам, үзүм чүшүп көтмәмдү!

Мән көз қирим билән униңға қаригинимда, чапининиң мүрисиниң тикичи сөкүлүп, ечилип қалғанлигини көрдүм. Бу һәрқачан униң дайым отун тәргили баридиганлигидингү дәймән. Шуларни ойлигинимда: «Болди, униң алдида хаталиғимни етирап қилай», – дәп ойлидим, бирақ «мени көчүр» дегән сөзни задила ағзимдин чиқыралмидим.

Край һелидин һели маңа қарап қоятти. Униң көзлиридин гәзәп әмәс, қайғу аламити чиқип туратти.

– Сени сиртта күтимән! – деди у йәнә.

– Мәнмұ күтимән! – дәп жақап бәрдим мән. Лекин дадамниң мону сөзлирини өслидим: «Әгәр сөн хаталашқан болсаң, кимдү бири сени урса, һәргиз қол яндурма, мудапиәләнсәңла болди».

«Мән пәкәт мудапиилинимән, һәргиз қол яндурмаймән», – дәп ойлидим. Қөңлүм жайида болмиғачқа, муәллимниң бирәр жүмлә сөзиму қулиғимға кирмиди.

Мәктәптин қайтидиган вақит болди. Мән кочида ялғуз кетиватимән, Край арқамдин әгишип кәлмәктә. Мән қолумға сизгучни алдимдә, қәдимимни тохтитип, уни күттүм. У маңа йекінлашты, мән сизгучни тәңлидим.

– Яқ, Анрик! – Край құлұмсиригән һалда сизгучни иштириветип, мулайымлық билән сөзлиди, – биз бурунқидәк яхши дост болуп қалайли, мақулму?

Мән таң қетип турупла қалдым. У икки қолини мүрәмгә қойди.

– Буниңдин кейин урушмайли, қандак дәйсөн? – деди у құлұп. Мән есимгә келип:

– Урушмайли! Урушмайли! – дәп жақап бәрдим алдирап. Андин кейин биз хошал-хорам хошлаштуқ.

Өйгә қайтип кәлгәндін кейин, болған ишларни дадамға сөзләп бәрдим. Мән техи дадамни хошал болиду дәп ойлаптимән, әксичө, у қапиғини түргөн һалда:

– Сөн хата қылған болғандын кейин, шундақ яхши бир достуңға сизгучни тәңлимәй, бириңчи болуп қол узитип өпу соришиң керәк, – деди, андин қолумдин сизгучни тартивелип «қарссидә» сундурдидә, өйниң булуциға ташлавәтти.

2. «Йепиқ» вə «Очук» соалларға жақап беріңдер.

Йепиқ соаллар	Очук соаллар
<ul style="list-style-type: none">• Мәтін қәһриманлирини атаңлар.• Синипта қандак іш йүз бәрди?• Анрик Крайниң дәптирини қастән сәтләштүрдиму?• Край өслидә қандак бала екөн? Бу тогрилиқ Анрик неме дәйду?	<ul style="list-style-type: none">• Немишкә Анрик Крайниң сөзигө ишәнмиди?• Анрик Крайниң дәптирини қастән сәтләштүрүп дурус қилдиму?• Анрикниң дадиси немишкә сизгучни сундурувәтти?• Балиларниң һәриkitини қандак бағалиған болар едиңлар?

3. «Биопоэма» усули.

Мәтинниң мавзуси
Қәһриманлар
Миңкөз-хулқи
Иш-хәрикити
Вақиә
Сюжетниң риважлиниши
Вақиәни тәхмин қилиш
Хуласиләш

19

Әхмәтжан Құрбан Сабири

ҚУЛИФИ ҚЕЧИП КӨТКӨН БАЛА (Текайә)

1. Мәтинни раван оқуңдар.

Адил мәктәптө муәллимләрниң, өйдө ата-анисиниң гепини аңлымай, тәртипсизлик қиливәргөчкө, балилар униңға «яғач қулақ» дәп ләқәм қойди. Лекин Адил өзиниң бу ләқимидин задила хижил болматти. Бир күни Адилниң дадиси:

– Балам, бүгүн телевизорда мультфильм көрситидекән. Мультфильм башланғичә тапшуруқлириңи ишләвалгин, – деди.

Адил мақул болуп ичкәрки өйгө кирип, математика дәптирини елип, бир мәсилини ишлөп баққан болсиму, дәрис вақтида дәрисни яхши аңламиғачқа, задила ишләлмиди. Шуңа у математика дәптирини сумкисиға селип қоюп, йәнә бир дәптәрни елип, рәсім сизишқа башлиди. Қөп өтмәй, рәсім сизиштинму зерикип, үгдәшкә башлиди...

Шу чағда ғәйрий бир әһвал йүз бәрди. Адилниң Оң қулиғи сөл мидирлап қоюп, худди адәмгө охшаш сөзләшкә башлиди:

– Һәй, достум Сол қулақ, барму сән?

– Бар, адаш, бар. Болмай нәгө кетиду дәйсөн, – дәп жарап бәрди Сол қулақ тилға кирип.

– Саңа бир мәслинәт бар, – дәп сөз башлиди Оң қулақ. – Һәр иккимиз таза бир ахмақ екөнмиз. Һазир биз бәк bekarp

чи болуп қалдуқ. Өсли биз егимиз Адил үчүн убдан хизмәт қилишқа тегишлик едуқ. Бирақ у бизни ишлөтмиди. Адилға бизниң пәкөт керигимиз йоқ охшайду. Шуңа униңдин қечип көтсөкмекин дәймән.

– Таза көңүлдики гөпни қилдиң, адаш. Мениңму бекарчилиқтин ичим пушти. Бирақ биз униңга мәhkем бәkitivetилгөн турсақ, қандақ қутулармиз?

– Амал қылсақла, қутулғили болиду, – деди Оң қулақ.

Шу чағда Адил байила қериндаш учлап қоюп қойған Қәләмтирач аста орнидин туруп, уларниң гепигө қошулди.

– Һәй, адашлар, – бу авазни аңлиған һәр икки қулақ тәңла Қәләмтирачқа қариди, – мән силәрниң гепицларни аңлидим. Адилдин мәнмұ наһайити зериктим. Байиқи гепицларни аңлимиған болсам, мәнмұ гунани силәргө қойған болаттим. Чүнки балиларниң Адилни «яғач қулақ» дәп жүргинини аңладап, силәрни яғач охшайду. Шуңа Адилниң гәп аңлимиғанлигидин рәнжімисәммү болидекөн, дәп жүрүптимән. Мени дадиси униңга қериндаш учлисун, дәп елип бәргөнді. Амма у мени ташқиму, төмүргиму салди, дәрәқләрниң гунасиз нотилири ни кесип, набут қилди. Силәрниң Адилдин зериккиниңдар, һәқиқетән, орунлуқ екән. Шуңа мән силәргө чоқум ярдәм қи лимән.

– Мәнмұ қошулимән! – деди шу чағда йөнә бир чөттө турған Дәптәр. – Адил мениң аппақ бетимгө муәллим өткөн дәрисни язмай, адемниң қорқуси кәлгидәк бир нәрсиләрни сизап, мени бәк азаплиди, силәр қечип кетицлар, у гәп аңлашқа, тәртипсизлик қилмасқа, дәрисни яхши оқушқа вәдә бәргөн чағда қайтип кәлсәңларму болиду, – деди вә андин Қәләмтирачқа: – Достум, улардин ярдимиңни айимигин, жұму, – дәп қойди.

Қәләмтирач «Мақул!» дедидә, әпчиллик билән ликкидә сәкрәп Оң қулақниң йениниң берип, уни Адилниң бешидин ажритишиңқа башлиди. Сол Қулақму Адилдин ажрап, сәкрәп йөргө чушти. Қулақларға өнди әпчилгинә икки қол вә икки пут пәйда болуп қалғанди.

– Өнди өйдин қандақ чиқармиз? – деди Оң қулақ Сол қулаққа қарап.

– Деризә очуққан, деризидин чиқип кетиңлар, – деди Қәләмтирач деризә тәрәпни көрситип. Икки қулақ өпчилиллик билән деризә тәкчисигә чиқти.

Шу чағда Адил өзиниң икки қулигиниң алдирап деризидин ямишип чиқип кетип барғанлигини көрүп қалди.

– Силәр мени ташлап қоюп нәгә қачмақчи? – Адил шунчә қаттиқ вақириған болсому, өзиниң авазини аңлалмиди. У аста вақириған охшаймән дәп, техиму күчөп вақириған болсому, йөнила аңлалмиди. У шу чағдила қулақлири болмиса, нечнәрсә аңлалмайдығанлигини билдидә, қулақлирини қоғлан тутуш үчүн, деризигә ямашти. Бирақ, қеришқандәк, деризә өзлүгидин етилип қалди. Құлқиличик йери шуки, деризиму, худди адәмгә охшаш, қапақлирини түрүп, ағзини йоган ечип, бир немиләрни дәвататти. Бирақ Адил аңлалмиди. Бу деризиниң өйнегини Адил бирнәччә қетим чеківөткөн еди. Шуңа деризә униндин өч елиш үчүн, униң алдини тосавалғанди.

Жөлә болуп көткөн Адил көйнигә йенип жүргигиничә, ишиктин чиқип, қулақларни қоғлиди. Қулақлар тез жүгрөп кетип баратти. Адил уларни жәнпидалиқ билән қоғлиди. У жүгрөп кетип берип: «Уларни чоқум тутувелишим керәк. Улар қечип көтсө, мән нечқандақ авазни аңлалмаймән. Нәй, бу бәк чатақ болди», – дәп ойлиди.

Адил насирап-һөмүдәп, аран дегендә орманлиққа йетип көлди. У орманлиқта хелә издәпму қулақлирини тапалмиди. У һәр күни дегидәк бу орманлиққа келип ойнатти. Бу орманлиқ наһайити гөзәл болуп, түрлүк қушлар һәрхил авазда тохтимай сайрап туратти. Лекин Адил бұғын нечқандақ авазни аңлалмиди. У бұғын бу йөргө қушлар көлмидimu немә, дәп ойлап, дәрәқләрниң учига қариidi. Лекин қушлар адәттикаи чағлардикидинму көп еди. Адил дәрәқ шахлиридики қушларга қараетип, егиз бир дәрәқниң учига чиқивалған қулақлирини көрүп қалдидә, алдирап дәрәққә ямашқанди, қандақту бир күч қаттиқ иштирип жиқитиветти. У орнидин турмайла дәрәққә қариidi. Дәрәққә адәмниңкігө охшаш көз, қаш, ағиз, бурун пәйда болуп, у худди аччиғи яман, сәпра бовайларға охшап қалғанди. Дәрәқ ғөзәпләнгөн налда Адилға бир немиләрни демектә.

– Адил бизни издәп көпту, – деди дәрәк учидики Оң қулақ Сол қулаққа қарап, – у бизни көрүп, дәрәккә чиқмақчи болғанди. Дәрәк униңға йол қоймиди. Назир Дәрәқниң Адилға деген гепини аңлидиңму?! У мошу Дәрәқниң шахлириниму сундурғанкөн. Шуңа уни көрүпла, Дәрәқниң аччиғи көлди. Өпсуски, Адил нечинерсини аңлалмиди. Аңлиған болса, толиму яхши болатти.

Өнді Сол қулақ сөзләшкә башлиди:

– Бизниң мәхситимиз униңдин бирақла айрилип кетиш әмәс, бәлки уни чөчүтүп қоюш. Униң яхши адәм болушыға ярдәм қилиш. Шуңа униңға мәхситимизни билдүрүшимиң керәк. Бирақ у назир һәрқандақ авазни аңлалмайду. Шуңа мән Дәрәқтін чүшүп, униң гәп аңлишиға ярдәм қиласай. Сөн мошу йәрдә мидирлимай турған. У пушайман қылмифичө, һәргиз йәргө чүшмә!

– Болиду, биз уни чоқум пушайман қылдураляймыз, – деди Оң қулақ. Сол қулақ маймундәк чаққанлық билән шахтин-шахқа сәкрәп, бирдәмдила йәргө чүшти. Буни көргөн Адил уни тутай дәп болгичө, Сол қулақ өпчилик билән бирла сәкрәп, униң сол мұрисигө чиқтидә, өз орниға келип орунлашты.

Баятин бери нечинерсә аңлалмайватқан Адилниң қулиғи бирдинла ечилди. У шу ҹагда алдиқи һелиқи Дәрәқниң Сол қулаққа ғәзәп билән:

– Һәй, ахмақ Қулақ, өшүндақ гәп аңлимайдиган бәңваш балиға қулақ болуштын хижил болмамсән? – дәп вақиригинини аңлиди.

Шу ҹагда түрлүк қүшларму тәрәп-тәрәптин вақирапша башлиди:

– Бу бәңваш балиға һәргиз қулақ болма! У мениң уғамни бузувәткән!

– У мениң иккі баламни өлтүрүвәткән!

– У мениң тухумумни чеқивәткән!

– У мениң жұптымни рогатка билән етип өлтүргөн!..

Адил аччиқ вақиригиничө ойгинип кәтти. Ташқирқи өйдә телевизор көрүп олтарған дадиси бу авазни аңлап, жүргиригиничө Адилниң йениға кирди. Адил иккі қоли билән қулақлирини чиң тутқан һалда, һөкүрәп жиглавататти.

-
2. Балилар Адилға немә дәп ләқем қойди? Немишкә?
 3. Қандақ ғәйрий әһвал йұз бәрди?
 4. Адил Қәләмтирач, Дәрөқ, қүшларни қандақ хапа қилипту?
 5. Силәр қандақ ойлайсиләр, бу әһвалдин қандақ қутулушқа болиду?
 6. Адил, силәрниң пикриңларчө, қандақ бала?

7. «Төрт жұмлә» усули бойичә мәтіндики қәһриманниң миңәз-хұлқи билән паалийитиге, мәтіндики вақиәләргә аласлинип, сюжетниң риважлинишини молжалаш тапшуруғини орунлаңдар.

1. Пикир	Қәһриманниң миңәз-хұлқи билән паалийити бойичә өз пикриңларни бир жұмлә билән йезинілар.
2. Дәлил	Мәтіндики вақиәләргә тайинип, өз сөзүңлар билән йезинілар.
3. Мисал	Мәтіндики вақиәләрни һаят билән бағлаштуруп, бир жұмлә билән мисал көлтүрүңлар.
4. Хуласә	Сюжетниң риважлинишини молжалап, бир жұмлә билән хуласиләңлар. (Бу чүшидин кейин Адил өзгириши мүмкінму?)

Фәйрий – башқычә, өзгічә.
Сәпра – теріккәк.

МЕНИҚ ҢӘДӘМ (Некайә)

1. Некайини раван оқуцлар.

Иштин келип, кийимлиримни йөткидимдә, һойлиға чиқтим. Бүгүн күн наһайити қаттиқ иссиганлиқтін, көч кирганингә қаримай, һава тинжік еди. Құнниң иссиғида һойлидикі гүлләр солишип қалғандәк көрүнди. Һойлиға чиқип, уларға су сепишкә башлидим. Туюқсизла кимду бирси дәрвазини чәкти. Ишикни ачсам, қәдди-қамити келишкән, егиз бойлуқ, оттура яшлардикі рус киши, чирайлиқ кийингөн сумбатлиқ рус аяли вә уларниң йенида 14 – 16 яшлардикі бир қызы билән оғул турупту. Қоллирида чемодан, сумка. «Булар ким?» дәп ойлидим вә саламлишип, уларни өйгө тәклип қылдым. Аял болса маңа аләйтәнла төлмүрүп қаримақта. У аста йекىнлаштидә:

– Сиз... сиз Алимжан өмәсму? – деди үнлири титрәп.

Мән әжәплинип уларға қаридим вә қәйәрдә көргинимни өсләлмидим.

– Ңә-ә, мән Алимжан болимән, – дедим. Мениң сөзүмни аңлиши билән, йенимдикі аялниң көзлири йоган ечилип, ләвлири титрәп көтти.

– Алим... Алимжан! Мени тонумайватамсән?! – у мениң қоллиримни тутти. Мән һәйран болуп, униң көзлиригө қаридим. Тонуш көзләр, лекин бу көзлөрни қәйәрдә көрдүм? Бирдинла көзүм бурниниң йенидикі кичиккинә почактөк қап-қара мәңгө чүштидә, жүригим жүффидө қилип қалди. Лекин өшу болса...

– Ңәдә! Мәрийәм һәдә!

У көзлиригө жиқ яш елип, «бу мән» дегендәк, бешини лиңшитти. Мән униңға өзәмни аттим.

Бизни көрүп, һойлиға чиққан хошнилар һәйран болуп қарашмақта. Шу арилиқта:

– Алимжан, һәй, Алимжан, ким билән сөзлишиватисән, балам? – дегән апамниң үни аңланды.

– Жұруңлар, Мәрийәм һәдә, – дәп мән уларниң қоллиридин чемодан, сумкиларни елип, өйгө башлидим. Нойлида апам билән аялым Асийәм турупту.

– Апа! Қаригина, ким кәлди?! – дәп апамға қаридим. Апам һәдәмни тонумиди. Ү өжөплининп бир маңа, бир уларға қарайду. Мән:

– Апа, бу Мәрийәм һәдәмғу, – девидим, униң рәңги өзгирип, ләвлири титрәп кәттидә:

– Мәрийәм һәдәм дәмсәна?! Мәрийәм... Мәрийәм, қизим, – дәп қолини алдига созди. Улар узаққычә қучаклишип жиглашти.

– Қизим, асмандин чүштүңму, йәрдин чиқтиңму? Йоллириңға қарап, көзүм тешилдигу, шунчә вақитму йоқап кетәмсән? – дәйду апам һәдәмниң башлирини йенип-йенип сийап. Мәрийәм һәдәм гунаңкарларчә күлди. Шуниңдин кейин аста кәйнигө бурулуп:

– Бу – Алексей, құйоглициз, бу оғлумиз Алик, әву қизимиз Светлана, – дәп апамға тонуштурди.

– Айлининп кетәй, қозилирим, – дәп уларни қучаклап сейди апам.

– Немишкә нойлида туримиз, қени, өйгө кирәйли – дәп апам өзи башлап, өй тәрәпкә маңди, андин маңа бурулуп:

– Алимжан, сән иниң билән сиңлиңға хәвәр қылғин, улар Мәрийәмни аппақ һәдә дейиштәтигу, аппақ һәдәң кәлди деғин, – дедидә, меһманларни башлап кирип кәтти.

Мән иним Асимжан билән сиңлим Мерванәмләрниң өйлиригө ушшакларни жүгөртивәттим. Апам билән Асийәм иккиси меһманларни төрт қәвәт көрпиниң үстигө олтарғузуп қоюп, жоза раслимақта.

Аңғичә иним билән сиңлим аишлири билән кирип келишти. Қучаклишип көрүшүшләр, хошаллық көз яшлар, тоңуштурушлар қайтидин башланди. Апам:

– Алимжан балам, назир өйләр тазима иссип кәтти. Һәдәңниң қәлгинини аңл исса, адәм дегиниң тошуп кетиду, салқынғына шипаңда олтиришсун, силәр шу йәрни расланлар, – деди.

Асимжан иккимиз шипаңға жай раслидук, аяллар тамаққа тутуш қилди.

Апам ейтқандәк, «Баһарханниң қизи көптөк» дейишип, холум-хошна, урук-туққанлар бириницә кәйнидин бири келишкә башлиди. Бирдәмділа йоған шипаң адәмгә лиқ толди. Мәрийәм һәдәмни оттуриға алған хошнилар у-бу нәрсиләрни соришип, йәнә бир қетим урушниң азап-окубәтлирини өскә елишти. Холум-хошнилар тамақтын кейин бираз параң селиштидә, «әнді меһманлар дәм елишсун», дейишип тарқашти. Меһманлар йетип қалғандын кейин, мән узақ вакитқичә ухлалмидим. Қезүмни қанчә жұмсамму, неч уйқум кәлмәйду. Ахири, аста орнумдин туруп, ухлаватқанларни охитивәтмәс үчүн, путумниң учиды мәцип, нойлига чиқтим. Гүлләрниң йениниң қоюлған орундуққа олтирип, Мәрийәм һәдәм билән өшү егир жилларда өткән балилиқ чағлиримни өслидим.

2. Мәтинг ким тәрипидин баян қилиниватиду?
3. Узақ жиллардин кейин урук-туққанлар қандақ көрүшти?
4. Улар бир-биридин қандақ айрилип көткән? Ңекайидә бу тогрилик немә дейилгән?
5. Рус аяли Мәрийәм растла Баһарханниң қизиму?
6. Ңекайиниң бешида муәллип меһманларни қандақ тәсвирләйду?

Мәтингдин шу йәрни тепип, тәкрап оқуңдар вә хуласә чиқириңдар.

21

Рәхмәт Файзий

БАЛИЛАР ӨЙИДӘ

1. Ңекайини раван оқуңдар.

Улар балилар өйигә йеқинлишип қалғанда, дадиси қолидин тутуп келиватқан Витя чип тохтиди. Қолини тартивалди. Мәһкәм ака һәйран болуп, униңға қариби. Қапақлири түрүлгән. Һазирла хошал келиватқан балиға задила охшимайды.

- Իә, немишкә тохтидиң?
- Өзиңиз... – дедидә, жиглавәтти.
- Гәп қыл, бир йерин агриватамду?

- Өзиңиз чиқармаймән дегендіңизғу?
- Ким сени чиқарди?
- Немишкә бу йәргә елип көлдиңиз өмсө? – деди Витя балилар өйиниң дәрвазисини көрситип.

Мәhkәм ака гәпниң тегигә әнді йәтти. Құлұветишка тас қалди. Витяниң түридин өйдин үмүтини үзгән, кочида қелип, немә қилишни билмәй тицирқап қалғанлиги сезилип туратти.

- Маңа қара, оғлум, – ицишип Витяниң көз йешини сұртүшкә башлиди, – өзәңниң мөшү йәргә көлгиниң есіндіму?
- Витя бешини лицшитип жарап берди.

– Һә, бәлли. Бұгүн саңа охшаш балилар кәпту. Шуларниң арисида дост-агинилириң болса немә дәйсөн?

- Вова, Валяларму?
- Һә, шулар көлгән болсичу?
- Вовани аписи билән фашистлар елип кәткән.
- Башқилири көлгәнду. Қени, маңғинө.

Витя дадисиниң кәйнидин әгәшти.

Йекіндила көлтүрүлгөн балилар техи бөлмиләргө жайлышмиған. Қоң ашхана бенаси алдида топ-топ болуп турушиду.

- Достлириң, тонушлириң көрүнмөмдү, оғлум?
- Яқ, – деди қапигини түрүп гедийип турған Витя, – берип, сорап көрәйму?

– Мәйли, берип бақ.

Витя дадисиниң қолини қоюветип, униңға бир қаравалдидә, балилар тәрәпкә маңди.

– Әссаламу әләйкүм, – деди бир яш аял Мәhkәм акиниң йенинга келип, – келиң, соңда, хизмет.

Мәhkәм ака униң салимиға салам билән жарап берди. Откөндә көлгинидә, бу аялни көрмиғенді. Тонумиди.

– Бизму бирәр балини бағримизға алсақмекин дәп көлдүк, – деди Мәhkәм ака.

– Нахайити яхши ойлапсиз, соңда. Оғул балиму яки қизчак алмақчимусиз?

- Бәри бир.
- Қичигирәк балиму яки соңирақму?
- Бәри бир, қизим.
- Қайси милләт балиси болғини яхши?

Мәhkәм акиниң пүтүн бәдини титрәп, чирайи татирип

көтти. Яш аял буни байқимиди. Қолидики дәптәргә аллине-миләрни йезиш билән бәнт еди.

– Қизим, – деди зорға өзини бесип Мәhkәm aka, – мән мал базирига кәлмидим. Чүшәнмидицизму?

– Ахир, чонда...

– Ахир-пахир йок! Унчукымисам, оруқму-семизму, қариму-серикму дәп сораверидиган охшайсиз.

– Вай, чонда, миллитини сорисам, сиз...

– Һәммә милләт балиси бир! Һәммиси адәм балиси! Чүшәндицизму?

– Кәчүрисиз, – аял Мәhkәm акиниң әлпазидин қорқуп көткенидин, қолидики дәптәр йәргә чүшүп көтти.

– Адәм балисини ақ-қарига ажратмаң! Дунияда шундақ бир әблөх чиқип, нә күnlәрни селиватиду адәмләрниң бешига. Техи у фашист жазасини тартиду. Буларниң көз йеши кор қилиду...

Мәhkәm aka баятин бери өзигә тикилип турган сериқ чачлик қизчақниң йенига барди. Тизлинип олтирип, чачлирини силиди.

– Етиң немә, қизим?

– Галя, – деди күлүп.

– Маңа қызы боламсөн?

– Өзиңиз.., – дедидө, гәп қиласалмай қалди.

– Бу – оғлум, сән қизим болисөн, мақулму?

– Мәйли, – деди бешини егип Галя.

– Бәк яхши, аппақ қизим, – дегиничә бағрига бесип әркиләтти Мәhkәm aka. – Қени, akaң билән тонушуңларчу.

Галя чоңлардәк Витягә исмини тәкраплап, қолини узатти.

– Галя! – дегөн аваз аңланди. Шу мәhәл бир бала жүгрөп, уларниң алдига кәлди. – Галя, немә, кетәмсөн? – сориди нәпәси ағзига тиқилип.

– Һә, – деди хурсән болуп Галя вә Мәhkәm акини көрсөтти, – сәнчү, Абрам?

– Билмәймән, – деди Абрам өкүнүп, – өнді көрүшмәймизму, Галя?

Галя гаһ Мәhkәm акига, гаһ Абрамға қарап, унчукмай тұратти.

– Немишкә көрүшмәйсиләр? – деди Мәhkәm aka қара чачлик, көзлири йенип турған кичиккинә аппақ үzlүк Абрамға қарап. – Бизниңкігә берип турсаң, көрушиверисәндә.

Абрам унчукмай, бешини өккиничә, кәйнигә бурулуп маңди. Абрам төрт-бәш қәдәм меңип тохтиди. Арқисига қариди. Ишарәт билән Галяни чақирди. Галя иккى сәкрәп униң йениңиң барди. Бардидә, Абрамниң пичирлап гәп қылғинини чала-пула аңлат, кәйнигә жүгәрди.

— Таға, — деди бешини өккиничә, — Абрамниму елип кетәйилчү, өзи бәк яхши бала.

— Мәйли, — деди Мәһкәм aka ойлап турмайла, — бери кәл, Абрам.

Абрам оқтәк етилип кәлди. Келипла, Галяни қучаклавалди.

— Таға, — деди Галя өркилигиничә, — сизни дада десәм боламду?

— Мәйли, қызим, мәйли.

— Мәнчү? — сориди Абрам.

— Сәнму дада дә.

— Вай, яхши болдидә!

Мәһкәм aka балилар өйиниң мудирига балиларни өйигә елип кәтмәкчи екәнлигини ейтти.

Мәһкәм aka билән мудир нойлиға чиқип, балиларниң йениңиң барди.

— Мәһкәм ата, бу балиларниң һөжжәтлирини кейин өзәм өйүңизгә апирип беримән, — деди мудир.

Мәһкәм aka униң билән хошлишип, Галяни көтиривалди.

Абрам билән Витя янму-ян кетип баратти...

М. Мәһәмдинов тәрҗимеси

2. Өзбәк язгучиси Рәхмәт Файзийниң бу әсәридикі вақиә қачан болған?
3. Витя Мәһкәм aka билән балилар өйигә барғинида, немигә хапа болди?
4. Мәһкәм aka балилар өйидики аялға немишкә тәнбин һәрди? Униң: «Нәммә милләт балиси бир!.. һәммиси адәм балиси!» дегән сөзлирини қандақ чүшинисиләр?
5. Мәһкәм акиниң «әбләх» дегини ким?
6. Жаһанда течлик үчүн күрәшкән адәмләрдин кимләрни билисиләр?

Әбләх – қылмиши чекидин ашқан.

Тәнбин – тәнқит, дәккә.

ПАДИЧИ БАЛА

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуцлар.

Бурун өткөн заманда падичи бала яшапту. У өзиниң данишмәнлиги билөн аләмгә даңқи чиққан екөн. Бу бала һәккідә жирақ йәрдә яшайдиган падиша аңлап, униң данишмәнлигиге ишәнмәй, балини өзиниң падишалиғига елип келишни бүйрүпту.

Балини елип көлгөндін кейин, падиша:

– Әгәр сән мән қойған үч соалға жақавап берсөң, у чағда өзәмниң падишалиғида қалдурумән. Баламниң орнида балам болисөн, мениң қәлъәримдә һөрмәтлик адәм болуп яшайсөн, – дәпту.

– У қандақ соаллар? – дәп сорапту падичи бала.

– Мениң бириңчи соалим мундақ: деңизда нәччә тамча су бар? – дәпту.

– Жәнабий падиша, йәрдә еқиватқан барлық дәрияларни тохтитишқа буйруқ берің, уларниң бир тамчиси мән санап болмғычә деңизға чұшмәслиги керәк, мана шу чағда мән сизгө деңизда нәччә тамча су бар екәнлигини ейтеп беримән, – дәпту бала.

– Мана мениң саңа қойидиган иккінчи соалим: асманда нәччә юлтуз бар?

– Маңа йоған ақ қәрәз беріңлар, – дәпту бала.

У қәрәзгә аранла көрүнидиган чекитләрни шунчилік нурғун қоюптиki, уларни санап чиқиш мүмкін болмапту.

Бу қәрәздики чекитләрни нечким саналмапту.

– Мениң саңа қойидиган үчинчи соалим мундақ: мәңгүлүктә нәччә секунд бар? – дәпту падиша.

– Жирақ Померания дегөн жайда егиз Алмас теги бар. Униң чоққисига чиқиш үчүн, бир saat мәниш керәк, тогрисисига мәниш үчүн, бир saat вә тағниң ичкирисиге кириш үчүн, бир

саат меңишиң керек екән. Униң чоққисига йұз жилда бир қетим бир құш келип, өзиниң түмшүгини биләйдекән. Мана шу құш түмшүғи билән пүткүл тағни угитип болғанда, мәңгүлүкниң пәкәт бирла секунди өтидекән, – дәпту бала.

Шу ғасырда падиша өзиниң вәдисигө вапа қилип:

– Сән мән қойған барлық үч соалға данишмәнләрчә жа-
вап бердиң. Бүгүндін тартып сән мениң билән мениң пади-
шалиғимда баламниң орнида яшайдыған болисән, – дәпту.

2. Падичи бала қандақ хусусийити арқилица даңқ чиқарди?
3. Чөчөк қәһримани падишаниң соаллирига қандақ жавап берди? Мәтингдин балиниң жаваплири йезилған құрларни тепип, тәкрап оқуцлар.
4. Бала қайси хислити арқилица падишалиқта қалды? Уни да-
нишмән дейишик боламду? Пикриңларни мәтингө асаслинип дәлилләндер.

Қәлъе – қорған, шәхәр.

23

Турған Тохтәмов
(1940–2009)

Турған Тохтәмов 1940-жили Алмута вилайити Панфи-лов наһийисиниң Садир йезисида дүнияға көлгөн. Язғучи болуппұм йезиниң гөзөл мәнзирисиди һаят қайними, ад-дий өмгөкчи хәлиқниң тәғдир-қисмети билән турмуш-ти-рикчилигини аддий, раван тилда йөткүзүшкә чевәр.

Униң «Мениң достум», «Африкадин көлгөн Аруп» наимлиқ әсәрлері иоруқ көрди.

МЕНИҢ ДОСТУМ

1. Мәтингни раван оқуцлар.

Қембәр ата-аниси билән хошна йезидин көчүп көлгөн күндин башлаппла, иккилән үеқин ағинә болуп көттүк. Иккимиз бир

синипта оқуymиз. Бизниң дәрискә үлгиришимизму бирдәк. Пәкәт йезиқтила мән чирайлиқ язимән. Қәмбәрзә, йоллуқ дәптәргө қыңғир-сиңғир қилип, сәт язиду. Қәмбәрниң ушшақ қоллири бир-бирсигө чаплишип, мәңгү ечилмас болуп, қорулуп қалған. Шуниң үчүнму муәллим уни «чирайлиқ яз» дәп анчила мәжбурлап кәтмәйду. Өксинчә, униң өшу сәт йезигига пәхирлинип, маҳтайду. Қәмбәр ягач саплиқ, инчикә қәлимини алиқини арисиға киргүзүвелип язиду. Униң язгинига қарап, мән һәйран болимән. Өнді у өмгөк дәрисидә болса палта, кәтмән-гүжәкләрни икки қоллири сақ балиларға охшаш тутуп, бемалал ишләверәтти. Қәмбәр қишиниң күнлирила қолига аписи тикип бәргөн бармақсиз мәхсус пәлийини кийивалатти. Қәмбәр – қәдди-қамити толук, үзлүк, пешаниси кәң бала. У артуқ параңму қылмайду. Бирлири униң билән һәзилләшсө, чақчақ қилишса, у сез қайтурмастин, мийигида күлүпла қойиду. Мән униң өшу салқын қанлық қилиқлирига һәйран болимән. Қәмбәр бир нәрсидин қисилғандәк, өзини өркин туталмиғандәк сезиду немишәм. Униң бу һалитини мән қолиниң накалигидин дәп билимән. Лекин партида олтарғанда, достумниң қолига көзүмниң қүйруғи билән аста сәп селип қарисамму, униң сөвөвини сорашиб тилим задила барматти.

Биз йезимиздин үч километр жираклиқтиki хошна йезига қатнап оқуymиз. Баһар күнлириниң биридә Қәмбәр иккилән өз мәлимизгө пиядә қайттуқ. Йешил чапан кийип, сериқ чечәкләр ечилған жим-жит дала наһайити гөзәл еди. Қазандәк дүм көмүрүлгән көп-көк асманда булутму йоқ. Асманға бирдинла тик көтирилгән торгайлар егиз чиқип, бир жайда қанат қекип, йекимлиқ аваз билән «чит-чит-чит-чит» қилип сайришиватиду. Қәмбәр иккилән йешил тәбиәтниң гөзәл һөснигә зоқлининип, хелә йәргичә унсиз мандуқ. Мени көптин бері ойландуруп жүргөн соал «раса пәйти, назир сора» дәп қийнаватиду. Мән ахири чидалмaston:

– Қәмбәр, сениң қолуң қандақларчә қорулуп қалған? – дедим.

Ағинәм мениң соалимни аңлиши биләнла, маңлийидики тартуқлиригичә пәрәндәк қизирип көтти. У һәрқачан, һәтта

башқа бир қоли чолақ адәмләр тоғрисида сөз болуп қалсимиу, худди шундақ қизирип кетидекөн. Қәмбәр маңа тиклинип қаридидә, йоган ечилип қалған көзини бепаян асманга, йешил далаға ташлиди. Қолайсиз өһвалда қалған мән соалимни йәнә қайтилашқа мәжбур болдум. Бу қетим ағинәм сәл қисилсимиу, соалға жавап берди:

– У ҹағда үчинчи синипта оқуп жүрәттим, – дәп Қәмбәр сөзини башлиди.

Бир күни мәктәптин қайтип, йезимизниң тар кочисида кетип бараттим. Туюқсиз кичик балиниң чекирап жиглиған үни аңланди. Аччиқ жига мени бирдинла чөчтүүвөтти. Өп-чөрөмгө қарап, жигиниң қайси нойлидин чиқиватқанлигига қулақ салдим. Кочиниң оң тәрипидики пака ойдин жигиниң үни аңланди. Шу нойлига жүгрөп кирдим. Лекин нечким көрүнмиди. Байиқи аччиқ үн техиму ашкарә аңлиниватиду. Бағ тәрәптики ишикниң йенида тонур бар екән. Жүригим дүпүлдәп, титрөп кәттим. Өзәмни шу тонур тәрәпкө аттим. Берип қарисам, мошу өйниң бөш яшлиқ қизи қоқас ичида тепиrlап чекираветипту. Мәнму тонурниң ичигө сөкридим. Икки қолумни күлгө тиқтимдә, байиқи қизни чоғ-қоқас билән тонурдин чиқиришимға, қорқуп кәткән қиз тепиrlап, қолумдин сирилип чүшти. Иккинчи қетим қизни йәнә қоқас ичидин көтирип алгинимда, тонур ағзига иккилән патмай, тақишип қалдуқ. Қиз қолумдин йәнә чүшүп көтти. Қанчә вақит тонур ичида болгинимни билмәймән. Өйтөвир, һелиқи қизни тонурниң тешиге чиқарғиним сәл-пәл есимдә. Шуниндин кейин немә болгинимни бир тал уқмаймән... агриқханида ношумга кәлдим. Арида бир күн өтүпту. Есимгө келишип биләнла, тонурға чүшүп кәткән һелиқи қизни соридим.

– У қиз сақ-саламәт. Кийми қелин екән, анчә көймәпту. Сән уни тонурдин дәрһал чиқиривапсән. Амма сениң қолуң астин көйүпту, – деди мениң бешимда олтарған ақ халатлиқ һәмширә.

Қолум ақ дака билән тециклиқ үчүн, униң қанчилик көйгөнлигини дәсләп билмидим. Мән у ҹағда пәкәт өшү қизни өлүмдин қутулдуруп қалгиним үчүн, чәксиз хошал едим. Дохтурларму мени өшү қизни өлүмдин қутулдуруп қалгиним үчүн махташти...

Іошумға көлгөндін кейин, қолум чидигусиз ағришқа башлиди. Сүйек-сүйигим отта көйұватқандәк билинди. Өп-чөрөмдікі адемлөрдин иза тартип, үн селип, вақирап жиглаштын өзөмни тохтаттим.

Мениң билән ятқанларниң бириниң пути йоқ, бириниң маңлийи тециқлиқ, бир яш жигитниң бели сунған екөн. Бәзиләр үз-көзини тецип алған. Улар жиглематти, чидатти. Өксичә, хуш чақчақ қилип күлүшиду. Өзлириниң ағриқлирини унтуп, мени маҳтап кетиду. Тонурға чүшкөн қызни өлүмдин қутулдуруп алғинимға һәйран болуп, шу тогрилиқ сорайду. Өшү меһрибан адемлөр билән мәнму йеқин тонуш болувалдим. Қолумниң ағригинима унтуп қалдим...

Бирнәччә күн өткәндін кейин, мени «қолуңдикі тециқни йөткәймиз», дәп бир бөлмігө елип кирди. Уни йәшкөндә, қорқуп көттим. Мениң һәммила ушшақ қоллирим ечилмас болуп, жигилип қапту. Мидирлитип көрсөм, һечқайсида жән йоқ. Бу қетим чидалмастин жиглавәттим. Териси шәлвәрәп, устихини ашкарә көрүнүп қалған қолумға қарисамла, өпкөм өрүлүп кетиду.

Ағинәм бирпәс үнсиз қалди. Қөзлиригә қарисам, яш әгиp кетипту. У көзини угилиған болуп, йешини сүртти. Мән өтмүшни есигө салғиним үчүн, хижаләттө қалдим. Ағинәмдин тонурға чүшүп көткөн қызниң тәғдири тогрилиқ сорай девидим, лекин тилим бармиди. Қәмбәр сөзини өзи давамлаштурди.

– Иккі ай ағриқханыда йетип чиқтим. Һелиқи қыз мениңдин бурун сақийип, чиқип көтти. Мени бирнәччә қетим йоқлап қалди. Аписи мени құчақлап сөйди. У қызниң үз-көзи үзә көйгөн екөн. Һазир билинәр-билинмәс тартугила бар. Әйнә шуниңдин кейин мениң қолум мошундақ болуп қалди, адаш...

Ағинәмниң hekайисини аңлиғандын кейин, мән уни техиму яхши көрүп қалдым. Өз женини башқылар үчүн қурбан қилишқа немишәм тәйяр адәм билән биллә жүрүп, ағинә болғинимға чөксиз хошал едим.

Әтиси мән мәктәпкә келишим биләнла, Қәмбәрниң қәһри-манлиғи тогрилиқ оқуғучиларға түгөл ейттим. Уларму мениң hekайәмни тиңшап, һәйран қелишти. Һәммә оқуғучилар мениң достум Қәмбәрни наһайити һәрмәтләйдиган болди.

- 2. Қембәрниң бармақлири немишкә мәңгүгө қорулуп қалған?
3. Қембәрниң бу һөриkitини қәһrimanlik дейишкә боламду?
4. Некайә қәһrimанини савақдашлар немишкә техиму һөрмәтләйдиган болди?
5. У мундақ һөрмәткә немә арқилиқ еришти?
6. Мәтиндин алған тәсиратицлар билән белүшүңлар.
7. «Каллиграфия» усули арқилиқ Қембәрни тәсвирләңлар.

24

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӨНДҮК?

1. Бөлөк немишкә «Адимий қәдрийәтләр» дәп аталған?
2. Бөлөктө оқуган қайси мәтин силәргө яқты? Немиси билән яқты?
3. Бөлөктиki өсөрлөрни қандақ топларга бөлүшкә болиду?
4. Бу бөлөктин өзәңлар үчүн қандақ савақ алдицлар?
5. Яхшилиқ, гөзәллик, меһир-муһәббәт, әдәп-әхлақ, номус-виждан тогрилиқ өзәңлар билидиган мақалтәмсилләрни ейтип бериндер.
6. «Буриме» усули. Берилгөн қапиийләргө дост тогрилиқ шеир йезип көрүңлар: *ойнишип, пүтлишип, дәп, рәнжитип*.
7. «*Нәқиқий дост болуш қийинму?*» мавзусига әссе йе-зицлар.

Дости барниң
бөхти бар.

Достни
сетивалгили
болмас.

Достсиз адәм –
қанатсиз қуш.

БИЗНИҢ ЛАЙИНӘ

АДИМИЙ ҚӘДРИЙӘТЛӘР

«Меңрибанлиғимиз билән ортақлишайлы» намлиқ лайнінә үстидә ишләңгілар. Униқ үчүн төвәндікі ишларни атқуруңлар:

1-басқуч – төвәндікі соалларға жарап беріңілар:

Меңрибанлиқни қандақ изһар қилишқа болиду?

Меңрибанлиқ адәм һаятида қандақ роль ойнайду?

2-басқуч – Меңрибанлиқ тоғрилиқ шеир, тепишмақтарни жиғінілар.

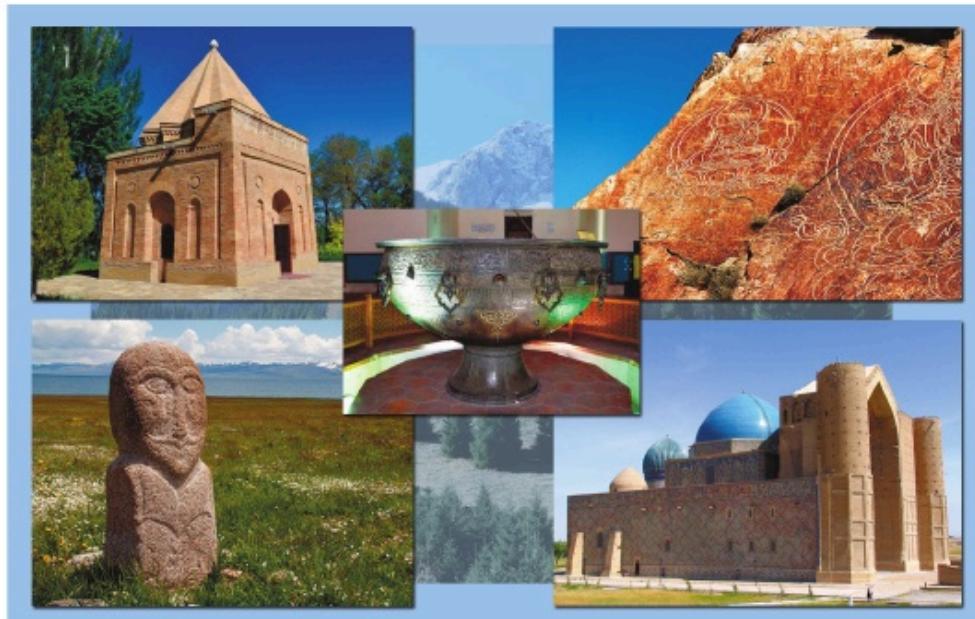
3-басқуч – Ребус, кроссвордларни түзүңлар.

4-басқуч – Мәктәп әтрапини таза тутуш бойичә чақириқтарни йезинілар.

5-басқуч – Қушларға уга вә йәмданларни ясап, илиңлар.

III. МӘДӘНИЙ МИРАС

Тонушимиз:

елимиздики тәбиий ядикарлиқлар, тарихий мәқбәриләр, миллий мәдәниятимизни бәрпа қылғучилар билән;

Үгинимиз:

мәтинглөр мәзмунини, уларда алға сүрүлгөн асасий идеяни ечишни;

Үгинишкә тиришимиз:

хөрхил стратегияләрниң ярдими билән мәтинг мәзмунини өтраплиқ өзләштүрүшни;

әсәр қәһриманлирини тәрипләшни, уларға хас хусусийәтлөрни айдицлаштурушни.

25

ЯГАЧ ҚОЛҲҮНӘР БУЮМЛИРИ

1. Мәтінни раван оқуңлар.

Уйгурларниң ягачтын қолһүнәр буюмлирини ясап, пайдилиниш тарихи узун, һүнәр техникисиму мукәммәл. Тәтқиқатчилар Исраил Йұсүп вə Өнвөр Қасим ейтқандәк, археологиялық тәтқиқатларға аласланғанда, бизниң өждатлиrimiz бронза дәвридә, йәни буниңдин 3–4 миң жил илгириму төмүртиглиқ ягач өсвалларни ясап, күндилек наялда ишлитип көлгөн. Шиңжың тәвәсидики хаабийлик һәм қедимий қәбирстанлиқтардин ягачтын оюп яки қирип ясиган аяқ, тавақ, жам, комзәк, чөмүч, қошуқ, чока, тәңнә, сога, кәмбәл қатарлық турмуш жабдуқлири нахайити нурғун байқалған. Мәсилән, 1996-жили елип берилған археологиялық қезишта Чөрчөн наийисидики Загунлук қедимий қәбирстанлиғидин гәрбий хән дәвригө тәвә ягачтын ясалған төрт аяқ, үч жам, үч комзәк, бир чөмүч вə иккі тәңнә тепилған.

Уйгурларда төмүртиглиқ кесиш, оюш, қириш өсваллири арқылы ягачтын түрлүк буюмларни ясаш вə уларни ишлитиш даирисиниң кәцийиши әйни дәвирдә қелиплашқан ягач қирмишлиқ һүнәр-сөнъитини вə униң мәһсулатлирини сетиши дуканлирини барлыққа көлтурди. Буниң өзи бу йөнилиштиki тиҗарәтчиликни жаңланадурди. Ягач буюмлири асасен қолһүнәрвәнләр тәрипидин мәхсус өсвалларниң ярдими билән ясилиду. Уйгурларда мундақ буюмларниң, жүмлидин тамақлинишқа нақәтлик өсвалларниң ясилиши сипта һәм йеник, ишлитишкә әплік, түриму көп. Физалиниш жабдуқлири хәлқимиздә тамақ тәйярлашта ишлитилидиган вə тамақлининшта пайдилинилидиган қача-қомучлар дәп бөлүниду.

Ягачтаяқ – еғизи яйпақ, ичи тоңқур, теги түз көлгөн қолһүнәр буюми.

Униң еғизиниң кәңлиги 20 – 25, тоңқурлуғи 5 – 7 сантиметр келиду. Шәкли жәһәттін өрәяяқ, йәссәяяқ дегендегендегендеген түрләргә бөлүниду. Бириңчиси, еғизирөк болуп, назирқи япилақ чинигө

охшайду. Иккинчиси, өнцирақ, йәни чинә-тәхсә шәклигә егө. Яғачаяқ өрүк, ұзым, яңақ, чилан яғачлиридин оюп ясалғачқа, пухта һәм сүпөтлик болиду. Уларда суюқаш, үгрә, чөшүрә, омач, шойла, шорпа қатарлық тамақтарни совутуп ичиш қолайлық. Бу қачиларни қанчә көп ишләткәнсири қизирип, техиму көркәм рәңгө кириду.

Яғачтавақ – шәкли жумилақ, үсти кәң, ичи сәл ойман, пәтнус яки легән шәклидә кәлгән буюм. Униң еғизиниң кәңлиги 30 – 40, өнцирлүгі 4 – 5 сантиметр келиду. Хәлқимиздә униңға мұнасивәтлик «Бар тавиғим, яң тавиғим, болмиса арида сун тавиғим» дегендә тәмсил бар. Яғачтавақ өрүк, амут, алма яғачлирини оюш, қириш арқилиқ өнцирлиқ шәклидә ясилиду.

Чөчөк – шәкли жумилақ, ичи өнцир кәлгән турмуш буюми. У чилан, яңақ, ұзым, өрүк, тограқ яғачлирини оюш, қириш йоли билән сәл непиз һәм нәпис наләттә ясилиду. Хәлқимиздә қедимиң замандын тартып чөчөкни чай, чөшүрә, үгрә, суюқаш қатарлық суюқ тамақтарни ичиш үчүн пайдиланған. Уни аяллар чач тарифанда йелим еритиш үчүнму ишләткән. Ундақ буюм «йелим чөчиги» дәп аталған.

Яғажам – шәкли жумилақ, чөчөктин өнцирақ буюм. У су, сүт қатарлық ичимликләрни вә чүчүтүлгән майни сақлашта пайдилинилған.

Яғачқошуқ – тамақ йейиштә ишлителидиган чөмүчсиман буюм. У яғачаяқ вә яғачтавақлар билән биллә ижат қилинған. Үйгурларниң қолхүнәр сәнъитидә қошуқчилиқ илгиридинла шөһрәт қазанған. Яғачқошуқ ұзым, өрүк, чилан дәрәқлиридин

нәқишлир оюлуп, жумилақ вә учлук шәкилдә ясилиду. Униңда тамақ тез совыйду, еғиз көйдүрмәйду.

Чивиқзиқ – адәттә жулғун чивигидин ясилип, зиқ вә белиқ каваплирини тәйярлашта ишлителиди. Униң инчикилирини бир қетим, томирақлирини хелә узак өңде пайдиланғили болиду. Үмүмән, жулғун чивигиниң голи қаттиқ, отқа чидамлиқ келиди. Болупму һәл чивиқта тәбиий туз тәркиви көп болғачқа, униңда пишқан кавап тәмлик болиду.

Чивиқчойла – сериқ сөгөтниң һәл чивиги ақлинип, чөмүч шәклидә тоқулиди. Уни ләңмән, көк чөшүрә, шундақла майда пиширилидиган боғусақ қатарлиқ таамларни сүзүп елишта пайдилиниду.

Чивиқсевәт – дәрәк чивигидин жумилақ яки часа шәкилдә тоқулған турмуш буюми. У адәттә нан, гөш, мевә-чевә қатарлиқ йемәклөрни тошуш яки вақитлиқ қоюш мәхситидә ишлителиди. Чивиқсевәтниң «пулуқсевәт, яғлиқсевәт, чурансевәт вә бадаңсевәт» дегөн түрлири бар.

2. Қандақ ойлайсиләр, мәзкүр бөләк немишкә мөшу мәтинг билән башланди?
3. Мәдәний мирасниң ажralmas қисми болған һүнервәнчилек тогрилиқ немиләрни билисиләр?
4. Яғашчилиқ қолһұниригиниң қандақ мәңсулатлирини билисиләр? Мәтингдә немиләр һәққидә гәп болуватиду?
5. Яғач вә чивиқтың қандақ буюлар ясилидекен? Мәтингә аласынип, улар тогрилиқ тәпсилій жарап берінлар.

25

АМАНӘТ СӨЗ

1. Мәтингни раван оқуңлар.

Аманәт сезини һәрхил мәнада чүшинишкә болиду. Бириңидин, бир кишиниң иккінчи кишигө тапшурууш үчүн берилгөн хети, ейтілған сези, иккінчидин, соңларниң яшларға ейтқан вәсийәт сези. Аманәт сези һәккисиз орунлиниду. Аманәтни қобул қылған киши уни орунлашқа тиришиду. Сөвәви, у пәриз вә қәриз дәп несаплиниду. Мәсилән, ата-ана пәрәнглиригө

инақ яшаңлар, choңларни hөрмәтлөңлар, холум-хошнилар билән достлукта өтүңлар дәп вәсийәт қилиду. Бу болса, choңларниң яш өвлатқа ейтқан аманәт сөзи. Өждатлиrimизниң аманәт сөзи дегинимиз ана тилемизни үгинип, қәдирләш, башқа тилларға hөрмәт билән қараштур. Бу ейтилған аманәт сөзни оғул-қизлар пүтүн наятида әстә тутуп, орунлашқа тиришиду. Демәк, у өзиниң қериндешлирини рәнжитмәйду. Дайым ярдәм бериду. Пәкәт шундақ адәмла, инсап-иманлиқ болиду. Көп аилиләрдә болуватқан чушәнмәслик, аразлиқ аманәт сөзигө хиянәт қылғанлиқниң ипадисидур. Аманәтни өзигө алған қийин вә жавапкарлиқ вәзипә болғанлиқтин, уни аман-есән тапшуруп бәргән дурус.

Бу тогрилик мундақ бир һекайини тицшап көрәйли. Бир адәмниң қараңғу-түндә мончига барғуси келип қапту. Бирақ ялғуз беришқа жүртәт қиласалмай, ағинисини биллә беришқа чақирипту.

– Мәйли, сениң билән барсам барай, – дәпту ағиниси. Шундақ қилип, иккиси мончига қарап йол тутупту. Мончига йетә-йәтмәстин, ағиниси бурулуп кетипту. Байиқи адәм кетиверипту. Униң кәйнидин бир оғри меңипту. Мончига йеқин кәлгәндә, у кәйнигө қаримайла янчугидин 100 тиллани елип, оғриға берип: «Мән мончидин чиққичә, тутуп тур», – дәп кирип кетипту. Оғри тиллани тутқан бойи, талада адәмниң кәйнидин қарап қапту. Бир saatтин кейин, адәм мончидин чиқса, оғри йүз тиллани егисигө қайтуруп берипту.

– Сән немишкә ахчини елип кәтмиди? – дәп сорапту ھелиқи адәм.

– Мән ойланмайла елип кетәттим, бирақ сән ахчини аманәткә тапшурдиңғу. Һә, аманәткә хиянәт қилиш – әрлик өмәс, – дәпту оғри.

(«Қамуснамидин»)

2. Аманәт сөзи немишкә hәкисиз орунлиниду?
3. Аманәт сөзи немиләрни өз ичигө алиду?
4. Оғри немишкә ахчини елип қечип кәтмиди?
5. Өждатлиrimизниң аманәт сөзи қандақ? Мәтиндин шу йәрни тепип, тәкrap оқуңлар.
6. Қандақ адәм инсап-иманлиқ болиду? Оғул-қизлар немишкә аманәт сөзни әстә тутуши керәк? Қандақ ойлайсиләр?

Аманәт – сақлап беришкә яки вактингө пайдилиниш үчүн берилгөн.

Жүръет – гәйрәт, жасарәт.

Хиянәт – хайнлик, вапасизлик, үз өрүш.

27

УЙГУРЛАРНИҢ ҚЕДИМИЙ ЗЕБУ ЗЕНӘТ БУЮМЛИРИ

1. Мәтінни раван оқуңдар.

Хәлқимизниң қедимий зебу зенәт буюмлири аләмгә даңлық. Уйғур аяллири тәбиәттиki һөрхил алтун, күмүч, қаштеши вә яқутқа охшаш құммәт баһалиқ металл һәм ташлардин интайин көркөм, сипта буюмларни ясап, өзлирини техиму гөзәл вә жәзибидар көрситишкә тиришқан. Асманниң безеклири болған юлтузлар, кечини йорутқучи ай вә тәбиәт дүниясидики гүлгиялар қияпти ханим-қызларниң боюн вә қулақлирида зенәт буюми сүпитидә өкс өткөн.

Уйғурларда «Кимниң йенида қаштеши болса, униңға көз тәғмәйду» дегөн нәқил бар. Шуңлашқиму сүзүк ақ қаштешидин көз қоюлған үзүкни әрлөрму бармақлирига селивалатти. Мундақ үзүк, шундақла, адемни чакмақ соқуветиштин сақлаш құдритигө егө болған. Қаштешини бөзгө орап, отқа ташлиса, һәр иккиси кеймәйду. Уссифан адәм уни ағзига селип қойса, уссузлуғини басиду.

Әрлөр кәмәрлөргө алтун яки күмүчтин ясалған тоқиларни (налқиларни) бәкитетти.

Уларға гөһөрдин көз қуюлатти. Шундақла зулпиқар вә егөр саплириму есил ташлар билән зенәтлинәтти. Бу усул хәлқимиздә «устәм» дәп атилиду.

Уйғурларда әзәлдинла қыз-аяллар тақайдиган ипәк сөктин ясилидиган бозмончақ, қулиғига салидиган күпә намлиқ зәнжирлик налқа алтун-күмүчтин ясилип, үстигө құммәт баһалиқ ташлар орнитилидиган боямақ қатарлық зенәт буюмлири можут.

Бөрк бортиланди – қызларниң допилирини безәйдиган алтун қадақ. У «бөккә алтун қадақ тутти» деген мәнани билдүриду. Алтундин ясалған боюн һалқа яки алтун һалқа чөмбәр **алтунбақан** дәп атилиду. Маржандин ишләнгәнлири – **сата**, қиммәт ташлардин ясалғанлири **мончақ** дәп нам алған.

2. Қедимда уйғур аяллири немиләрдин ясалған буюмларни ишлітетті? Бу буюмлар, зебу зенәтләр назир пайдилиниламду?
3. Уйғур аяллири қандақ зебу зенәтләрни тақайду? Мәтингә аласалинип жавап бериңлар.
4. *Алтунбақан, бозмончақ, күпә, сата, мончақ* қатарлық зебу зенәтләр һәккіде сөзлөп бериңлар.

Сипта – силиқ, чирайлиқ.

Жәзибидар – мәптүн қилидиган, жәлип қилидиган.

Кәмәр – бәлбаг.

28

Ясинҗан Садиқ Чоглан

БАЛИЛИҚ ҢӨВӘС

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Аманниса бәш яшқа қәдәм қойди. У төрт йешидила саватини чиқирип болғанди. Қизиниң чирайлиқ иншалирини көргөн дадиси Мирза Маһмутниң дили сөйүнүп көтти.

Аманниса дадисиниң саз челишини вә шеир оқушини аңлашқа толиму хүштар еди. Гайи чағларда есидә қалған мисраларни чөчөк тили билән дадисига сөзлөп берәтти. Гайи чағларда бойидин егиз саз өсваплирини қолига еливелеп, тик туруп, зил тарларни тириңшитса, бәзидә бом тарларни

тириңшитатти. Мундақ вақитларда қизиниң барлық һөрикөтлирини күзитип олтарған Мирза Маһмут, амрақлиги көлгөнлигидин, күлүп кетөтти. Бир күни Аманнисани қучигига елип, әркилитип туруп:

- Шеир үгитип қояйму, қизим? – деди.
- Раствма? Вай, бәк яхши болди. Мән шеир үгинидиган болдум!

Аманниса хошаллигыда дадисиниң мәңзигө сейүп көтти.

- Қени әмсә, қәғәз-қәлимиңизни тәйярлаң, қизим, – деди Мирза Маһмут.

Аманниса қәләм-қәғәз, сияданни ширә үстигө қоюп, тәк болди.

Мирза Маһмут бираз ойлинивалғандын кейин, төрт мисралиқ бир куплет шеирни оқушыңа башлиди. Аманниса қомуч қәләмни сияданға миләп, чирайлиқ йезишшә киришти.

- Қени, әнді язғиниңизни өзиңиз бир оқуп беріца, қизим,
- деди Мирза Маһмут.

Аманниса техи сияри қуrimиган қәғәзни авайлас қолиға елип, балиларға хас авази билән дудуқлимай оқуп бәрди.

- Һә, бәлли, тогра йезисиз, қизим, – деди Мирза Маһмут сейүнүп.
- Өнді мән сизгө оқуп берәй, һә, дикқәт билән аңлаң.

Дада бир мисрани оқуса, қизи бир мисрани әгишип оқушқа башлиди. Дада рази болмуган мисраларни қизига қайта-қайта оқутти. Ахири у бираз қанаөт насил қылгандин кейин, шеир йезилған қәғөзни қизига қайтуруп бәрди.

– Елин, қизим, баққа чиқип, ядлап кириң.

Аманниса чиқип кәткәндін кейин, Мирза Маһмут өз ишиға тутунди. Лекин аридін бир чөгүн чай қайнитидек вакит өтә-өтмәйла, Аманниса чаңылдарап сөзлигиничө кирип көлди:

– Дада, дада, ядлап болдум!

– Растьла ядлап болдицизма, қизим? – деди Мирза Маһмут қизига қарап, – қени, бир оқуңа, аңлап бақай.

Аманниса шеирни толуқ ядқа оқуп бәрди.

– Йошшерә, техиму әқиллиқ болуң, қизим, – деди Мирза Маһмут вә қизиниң пешанисигө сөйүп қоюп, – әнди чиқип, апицизға оқуп берин, уни бир хүш қиливетиң.

Дадисиниң маҳтишидин қаттық хошал болған Аманниса:

– Мақул, дада, – дегиничө ойнақладап, жүгрәп чиқип көтти.

2. Аманниса қанчә йешіда саватини чиқарды?
3. У кичик чегіда неміләргө хүштар еди?
4. Дадиси үгитип қойған шеирни у қанчә вакит ичиде ядлавалди?
Силәргө ядқа елиш үчүн қанчилик вакит кетиду?
5. Аманнисаниң дадиси қандақ адем болған?
6. Мәтингө аласалиніп жарап беріңдер.

Мәтинг қәһримани	Униң тогрилиқ мәтингидиң пикір	Силәрниң пикриңлар
Аманниса		

Ширә – жоза.
Тәк болди – тәйяр болди.

Аманнисахан (1533–1567) – атақлиқ муқамшунас, у Доланда (назирқи Мәкит) дунияға көлгөн. У кичигидин тартип дади-сидин сатар челиш, муқам ейтишни үгөнгөн. Сәидийә ханиниң шаһзадиси Султан Абдурешитхан уни мөликилиkkө таллап, ордига әкелгөн. Аманнисахан хан ордисида Қидирхан Яркөнді қатарлық муқамшунаслар билән биллә уйғур Он икки муқамини жиғип, рәтләп қелиплаштурған. У «Ишрәт әңгиз» муқамини ижат қылған. «Диван нәғмиси» намлиқ шеирлар топлимини язған.

29

Өмәржан Имин

УЙГУР ОН ИККИ МУҚАМИ

1. Мәтингни раван оқуңдар.

Он икки муқам – уйғур миллитиниң нәччә мин жиллик әқил-параситиниң жəвнири, уйғур сәнъитиниң гүлтажи. У – пүткүл уйғур наятиниң һөммө тәрəплирини музыкилиқ тил билән ипадилигөн зор мәденийәт қамуси.

Он икки муқам музыка, әдәбият, уссул, пәлсәпә, тарих вə урп-адәтлөр өз ара бирләштүрүлгөн мукәммәл қурулма вə өзгиче бәдий аланидилиkkө егө бүйүк сәнъет өсөри, шуңа дуния жамаәтчилиги тәрипидин «шәриқ музыка ғәзниси迪ки гөhәр» дәп тәрипләнмөктө.

Уйғур хәлқи өмгөкчан, әқиллик хәлиқ, қедимдин тартип нахша-уссулга манирлиги билән даңқ чиқарған. Уйғур нахша-уссул сәнъити буницидин 2000 жил илгирила жуқури сәвийигө йетип, оттура түзләнлиліккө, һөттә кейинирөк Япония қатарлық әлләргиче тәсир көрсөткөн. Он икки муқам бир вақитта, бир йәрдә пәйда болған болмастин, бәлки уйғурларниң узақ сәнъет өмөлияти давамида тәдрижий шәкиллинин, өз ара бириkip, ахир назирқи жүрүшләшкән һалитигө йәткөн.

«Муқам» әрәп тилидин киргөн сөз болуп, бириңчидин, орун, мәртивә, дәрижә, иккىнчидин, күй, аһаң яки нахша деген мәнани билдүриду. Уйғур музыка илмидә системилашқан нәғмиләр «муқам» дәп атилиду.

Уйғур Он икки муқаминиң 12дин түзүлүши астрономия, календарьчилиқ өнъөнилиримиздик 12 мүчөл, 12 буржү уқумлири билән мунасивәтлик.

Он икки муқамниң тарихи шунчә узақ. У бирқанчә қетимилиқ рәтлиниш арқылық дәвримизгичә йетип көлгөн. Болуп-му 16-өсирдә өткөн музыкашунас Қидирхан Ярқөнди, ханиш Аманнисахан, өткөн өсирдә яшиган муқамшунас Турдахун aka қатарлиқлар бу бүйүк хизмәткө алайида әжир сиңдүргөн.

Он икки муқам мустәқил 12 жүрүш муқам аһаңлиридин тәркип тапқан.

Муқамларниң нам тәртиви төвәндикىчә:

1. Рак	5. Пәнҗигаһ	9. Баят
2. Чәбият	6. Өзһал	10. Нава
3. Мушаврәк	7. Өжәм	11. Сигаһ
4. Чөргаһ	8. Ошақ	12. Ирақ

Он икки муқамниң һәрбири тоң нәғмә, дастан, мәшрәптин ибарәт үч тоң бөлүмдин тәркип тапқан; 360тиң ошуқ аһаңдин вә Навайй, Мәшрәп, Сәккакий, Фузули қатарлық 44 нәпәр классик шаирниң шеирлири, хәлиқ дастанлири вә бейит- қошаклиридин болуп, жәми 4500гә йеқин мисралиқ шеирдин ибарәт. Он икки муқамни бир қетим толук орунлап чиқиши үчүн, 24 saat вақит кетиду.

Үйгур муқам сәнъеткарлири... 1986-жили 3-январь күни Бежин сәһнисидә «Чәбият» муқамини жуқури сөвийәдә орунлап, зор шөһрәт қазанды. Болупму 1989-жили мартта Шинҗаң муқам ансамбли қурулғандын кейин, муқам сәнъеткарлири Англия, Германия, Швеция, Голландия, Бельгия, Иран, Пакстан, Япония, Бирләшкән Әрәп Хәлипилеги, Тәйвән қатарлық дөлөтләрдә Он икки муқамни жуқури сөвийидә орунлап, дуниявий шөһрәт қазанды. Һазир дуниядик нургун атақлиқ алимлар мәхсус Он икки муқам төтқиқати билән шүгүлланмаңта. 2002-жили Он икки муқамниң CD, VCD, DVD пластинкилири нәшир қилинди.

2005-жили 25-ноябрьда Бирләшкән Дөлөтләр Тәшкилати-ниң маарип, пән-мәдәният тәшкилати үйгур Он икки муқамини «Инсаныйәтниң ағзаки вә ғәйрий-маддий мәдәният мираслириниң вәкиллик өсөри» қатарига киргүзди. Шу күндин башлап Он икки муқам хәлиқара дәрижилик қоғдилидиған қиммәтлик мәдәният байлигига айланди.

2. Он икки муқамни немишкә миллитимиз «әқил-параситиниң жәвнири, үйгур сәнъитиниң гүлтажи» дәйдү? Мәдәният қамуси дегенни қандақ чүшинисиләр?
3. Умумән, Он икки муқам тогрилиқ немиләрни билисилер? Музыка дәрислириде оқуғанлириңларни ядиңларға чүшириңлар.
4. Үйгур нахша-уссул сәнъити қанчандын башлап даңқ чиқарған?
5. «Муқам» сөзи қандақ мәналарни билдүриду? Униң «Он икки муқам» дәп атилиши немигә мұнасивәтлик?
6. Он икки муқамни рәтләш ишида көп әмгәк қылған адәмләрдин кимләрни билисиләр? Мәтингә бу тогрилиқ немә дейилиди?
7. Муқамларниң нам тәртивини атаңлар. Он икки муқам немиләрдин тәркип тапқан?
8. Он икки муқамниң мәтингилири кимләрниң шеирлиридин түзүлгән? Он икки муқамни бир қетим толук орунлаш үчүн бир тәвлүк вақит йөтөмдү? Немишкә?

9. Он икки муқамни сөнъеткарлар қандақ мәмликтелердә орунлап, шеһрет қазанди?
10. 2005-жили 25-ноябрьда қандақ вақиә йұз бәрди?
11. Муқамларниң CD, VCD, DVD пластинкилерини көрүңлар вә тиңшаңлар. Уларниң соң нәғмә, дастан, мәшрәп қатарлық бөлүмлириниң пәрқігө диққет қилиңдер.
12. Мәтингде учришидиган тарихий шәхслөрниң исимлирини ядиделарда сақлаңдар.

Жәвір – бирәр нәрсениң әң мүһим тәркивий қисми, мегизи.

Қамус – мукәммәл, толук лугәт.

Мукәммәл – һәр жәһәттин толук, камчилиги йоқ.

Бүйүк – йүксәк, улук, катта, егиз.

12 бурж – 12 юлтузлар түркүминиң жиғиндиси.

Фәйрий – башқычә, өзгичә.

Маддий – байлық.

30

МИҢ БИР ТҮН

(Әрәп хәлиқ чөчиги)

1. Чөчекни раван оқуңдар.

Өткөн заманда наһайити залим Шаһрияр деген падиша яшиған екөн. Ү һәр күни бир яш қызға өйлинидекендә, әтиси әтигәнлиги уни өлтүрүветидекөн. Ата-анилар қызылирини падиша Шаһриярдин йошуруп, башқа йәрләргө қечип кетидекөн.

Көп өтмәй, шеһәрдә пәкәт бирла қыз – падиша вәзириниң қизи – Шаһризадә қапту.

Вәзир падишаниң сарийидин мунлинип чиқипту вә өйигө келип жиглапту. Дадисиниң немигиду рәнжигенлигини көрүп Шаһризадә:

– Вай, дада, сизгө немә болди, немә дәрдициз бар, ейтица, мүмкин, сизгө ярдәм берәрмән, – дәпту.

Вәзир хелә вақитқычә қызыга дәрдини ейтмапту, бирақ, ахири, һәммини очуқ сөзләп берипту.

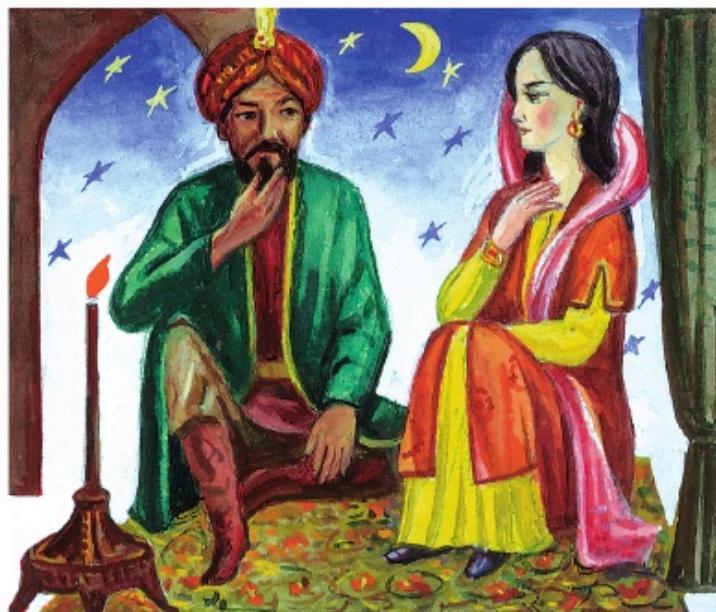
Шу вақитта Шаһризадә бираз ойлинип, дадисига мундақ дәпту:

– Униңдин неч қайғу қилмаң, әтә мени Шаһриярга апириц. Падиша мени нечиәрсә қиласлайды.

Шаһризадиниң кичиккинә Дуниязадә исимлиқ сиңлиси бар еди. Шаһризадә сиңлисига:

– Мени падишаға апарғандин кейин, мән падишадин: «Сиңлим билән ахирқи қетим биллә болай», – дәп сораймән. Сән келип, падишаниң зерикип олтарғинини көргәндін кейин: «Вай, һәдә, бизгә чөчәк ейтип бәрсөң, падишаниң көңли көтирилсүн», – дәп ейтқин. Мән чөчәк ейтишқа башлаймән. Шундақ қылған тәғдирдила, биз аман қалимиз.

Шаһризадә наһайити әқиллиқ вә билимлик қызы еди. У кона китапларни, чөчәкләрни вә ривайәтләрни көп оқуған. Дунияда падиша Шаһриярниң вәзириниң қызы Шаһризадидәк нургұн чөчәк билидіған башқа адәмни учритиш мүмкін әмес еди.

Падишаниң уйқиси келип қалғанлигини сәзгән Дуниязадә дәрhal Шаһризадигә:

– Вай, һәдә, бизгә чөчәк ейтип бәргинә, – деди.
– Әлвәттә, ейтип беримән, бирақ падиша рухсәт қиласамде-
кинтаң? – деди Шаһризадә.

Шундақ қилип, Шаһризадә чөчәк ейтишқа башлиди. Падиша чөчәккә шундақ берилип көттики, таңниң қандақ атқанлигиниму түймай қалди. Шаһризадә болса, күнниң чиққанлигини көрүп, чөчигини тохтатти.

– Униңдин кейин немә болди, һәдә? – қизиқип сориди Дүниязадә.

– Өгөр падиша мени жазалашқа буйримиса, давамини көчқурунлуққа аңлайсән, – деди.

Падиша Шаһризадини жазалашни ойлапму қойматти, чүнки униңгimu чөчәкниң давамини аңлаш наһайити қизик билингөн еди.

Иккінчи тұндиму, үчинчи кечидиму Шаһризадә чөчәклирини ейтивөрди. Үч жил мабайнода, миң тұн уда, Шаһризадә падиша Шаһриярга қизиқ чөчәклирини ейтип зерикмиди. Миң бир тұн болғанда, Шаһризадә ахирқи чөчигини ейтип түгөткөндө, падиша мундақ деди:

– Шаһризадә, мән саңа шундақ үгинип көттимки, әгөр сән башқа чөчәк билмисөңмү, мән сени һечқачан жазалимаймән.

2. Шаһризадиниң дадиси өйигө келип, немишкә жиғлапту?
3. Әқиғлиқ қызы залим падиша жазасидин қандақ қутулди?
4. Чөчәк немишкә «Миң бир тұн» дәп аталған?
5. Мәтингө тайинип, қәһриманларға хас хисләтлөрни жәдвөлгө йезиңдер.

Қәһриманлар	Тәриплімә	Дәлилләйдіган сөз
Шаһрияр		
Шаһризадә		

31

НАЗУГУМ ӨҢҚУРИ

1. Мәтингни раван оқуцлар.

Уйғур наһийисиге қарашилиқ Көтмән йезисиниң төвөн тәрипи диқи «Пиязлиқсай» дегөн йөрдө даңлиқ Назугум өңқүри бар. Өтмүштө бу өңқүрни манжұр зомигөрлиридин

қачқан уйғур қизи Назугум паналиған. У хәл-қимизниң қәһриман қызлириниң бири болуп, 1800-жили Қәшқәрдө түгүлуп, атисиниң көңүл бөлүши билән билим елип, әқиллик вә ирадиilik болуп өсиду. Униң өсли исми Чолпан еди. Бұғдай өңлүк, қара көз, қара қаш, на-зук бәдән болғанлиги үчүн, Қәшқәр хәлқи уни Назугум дәп атап көткөн.

Өзиниң миллий ғурури, пак вижданы вә ар-номусини һәммидин əла көргөн Назугум манжұр әмәлдарини өлтүрүп, қечип кетип, Қәтмән тағлирида, Или бойидики қомучлуктар ичиidә мөкүп жүрүп, ялқунлук шеир-қошақли-рини яңритиду.

Назугум Қәтмән йезисиниң өтрапини маканлап жүргөндө, уни туюқсиз көрүп қалған Гүлмәт бовайниң ярдими билән, шу йәрдики бир өңкүргө йошуруниду. Гүлмәт бовай Назугумға өйидин тамақ әкелип бериду. Дүшмәнләр болса, Назугумни кечө-күндүз издәп жүрүп, ахири униң мөкүп жүргөн өңкүрини тапиду. Улар өзлиридин алтә ай давамида йошурунуп жүргөн Назугумни өңкүрдин сиртқа чиқириш үчүн, өңкүр алдига қомучларни дөгилап, от қоюп, униң исини өңкүрниң алди тәрипигө қаратқан. Шу чағда истин буруқтум болуп, өңкүрниң

ицидин чиққан Назугумни дүшмәнләр путлирига кишән, қоллирига койза селип, елип кетиду. Назугум түрлүк қийин-қистақлар вә өлүм ховпи алдида тиз пүкмәйду. Бирнәччә ай өткәндін кейин, йәни 1830-жили, уни хәлиқниң алдида чепип өлтүрди. Әрик сөйәр жәңчи, қошақчи Назугум дүшмәнгә баш әгмәй, батурларчә қурбан болди.

Назугум йошурунған өңкүрни кәтмәнликләр өзлириниң ғәмхорлуғына алған. Өңкүрниң әтрапиға көчөтләр тикилип, униң алдиға Назугум тоғрилиқ қисқичә мәлumat берилгән таш орнитилған.

Өңкүрниң ичидә манжұрлар яққан от исиниң излири мошу кәмгичә сақлинин қалған. Өңкүрни зиярәт қилишқа кәлгән адәмләрниң дөндін төвәнгә қарап чүшүшигә қолайлық болуши үчүн, бетондин пәләмпәй һәм өңкүрниң алдида еқиватқан ериқниң үстигә көрүк ясалған. Өңкүрни зиярәт қилған адәмләр шу йәрдә сақлиниватқан мәхсус дәптәргә өзлириниң исим-фамилиясини һәм Назугумға болған мәнир-муһәббитини йезип қалдуриду. Өнді бәзи бирлири ой-пикрини шеир ретидә билдүриду.

Назугум өңкүри пәкәт қәһриманлиқниң нишани болупла қалмай, шуниң билән биллә, миллий роh, вәтәнпәрвәрлик вә милләтни сөйүш кәби сезимлирини шәкилләндүрүштә муһим роль атқуриду.

-
2. Назугум өңкүри қәйәргә жайлашқан?
 3. Қәһриман қызы бу йәргә қандақ келип қалған?
 4. Назугум дүшмән қолига қандақ чүшүп қалиду? Мәтингдин шу йәрни төпип, тәкрап оқуңлар.
 5. Мәтингә аласалинин жа瓦ап беріңлар.

Мәтинг қәһриманы	Униң тоғрилиқ мәтингидиң пикир	Силәрниң пикриңлар
Назугум		

32

НАЗУГУМ ҚОШАҚЛИРИ

1. Қошақни һиссиятлиқ оқуңдар.

Төгиләр ағзи қамқақта,
Бир акам бар қалмақта.
Қалмақниң шум нийити,
Мән Назукни алмақта.

Төгиләр беши тағ беши,
Болжаримиз яр қеши.
Шу болжага йәткәндә,
Тохтимайду көз йеши.

Йолларни тола меңип,
Һалсизлинип телиқтим.
Мән бу йәргә келипла,
Яман көзгө челиқтим.

Ялаң аяқ су кәчтим,
Тағниң сүйини ичтим.
Чидимай қалмақ зулмига,
Әзиз жәнимдин кәчтим.

Асмандикі са болдум,
Йоллар жүрүп, хар болдум.
Акам қалди қалмақта,
Бир көрмөккә зар болдум.

Тағдин чүшкән төрт атлик,
Төртилиси боз атлик.
Төрт атлиқниң ичидә
Мениң акам сумбатлик.

Маңсам Қәшкәр йолиға,
Йолда путум тоңлигай.

Назук ажиз бәндини,
Бир худайим оңлигай.

Мән Қәшқәрдин чиққили,
Чүшәк селип ятқан йоқ.
Анам өригән чечимға
Тағақ селип баққан йоқ.

Жан атамни көрәлмәй,
Олүп кетәр болдум мән.
Қалмақларға тутулуп,
Солуп кетәр болдум мән.

Келип қалдым яванға,
Черик көлди даванға.
Он икки күн болғанда,
Мән тутулдум қаванға.

Атамни мән сегиндим,
Анамни мән сегиндим.
Тирикмекин шу анам?!

Хәвири йоқ, жиглидим.

Акамға йетәлмәсмән,
Атамни көрәлмәсмән.
Атамни көрүп өлсәм,
Һәргиз арман қилмасмән.

Акам мунда келәрму?
Мени елип кетәрму?
Бир хәвири йоқ унис,
Қәшқәргә теч йетәрму.

Алтә ай яттим хаманда,
Нан пишәрдим саманда.
Ажиз Назук жаңгалда,
Атам жүрәр қаянда?

Солун берип ямулға,
Өризә қилди жаңжұңға.
Жаңжұң яйи өвөтти,
Мәндек ақыз хотунға.

Алтә ай яттим қомучта,
Қомуч арилап күн чүшти.
Мән Назукниң бешига
Тағдин егир мұң чүшти.

Худа салди бу ишқа,
Нийәт пүктүм қечишқа.
Қалмақ чериклири яман,
Отни қойди қомучқа.

Төгилер ятур ойманда,
Баш балиси бойнида.
Тутса қалмақ Назукни,
Пичиги бар қойнида.

Яйи чиқти тутқили,
Өждінадек жутқили.
Он бәш яйи келипту,
Назугумни тутқили.

Назук биләк бағланди,
Өлтөргили чағланди.
Назугум өзи ялғуз,
Ши ямулға соланди.

Алдимдикі жаллатлар
Қиличини ойнитар.
Артимдикі жаллатлар
Келип қилич сойлитар.

2. Назугум кимдин қачти?
3. Назукниң бешига қандақ мұң чүшти?
4. Немә үчүн уни қалмақтар қоғлиди?

5. Атисини, анисини, акисини қошаққа қетип ейтқан құрларни тәкрап оқуп чиқыңдар.
6. Үйғур хөлқиниң қәһриман қизлирини атаңлар.

Сүмбатлик – чирайлиқ.
Черик – солдат, өскөр.
Яи – сақчи, полиция.

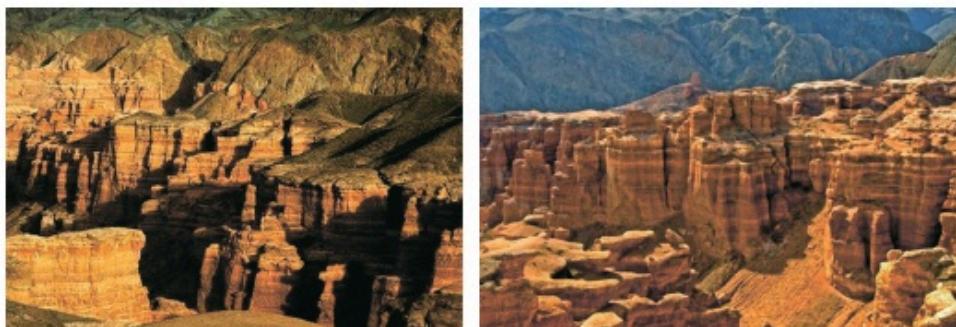

33

ЧАРИН КАНЬОНИ

1. Мәтінни раван оқуңлар.

«Қалъяләр вадиси» дәп аталған Чарин каньони Алмута вилайитиниң шәрқий қисмида, Алмута шәһиридин 190 – 200 километр жирақлиқта орунлашқан. У өзиниң көрүнүши билән АҚШниң Колорадо штатидики тоң каньониниң өслитиду. 30 миллион жыллық тарихқа егө болған Чарин каньониниң мәйданы 1035 гектар, узунлуги 154 километр, егизлиги 150 – 300 метрни тәшкил қилиду. Алимларниң ейтиши бойичә, миллионлыған жиллар бурун һазирқи Чарин каньониниң орнида нағайити йоған деңиз болған екөн. Кейин тәбиий апәтлөрниң ақивитидин бу деңизниң даириси қисқирап кәткөн. Һазир алимлар Чарин каньонида буниздин миллионлыған жиллар бурун яшиған аламәт йоған наиванларниң (динозаврларниң) сүйөклириниң төпилишини вә каньонниң өтмүшигө бағлиқ йецилиқтарниң ечилишини күтмәктө.

Өнді каньонни зиярәт қылғучилар үчүн чүшүп һәм чиқидиган хәтәрсиз йол ясалған.

Чарин каньони – елимиз туристлирини құчақ йейип қарши алидиган җайларниң бири. Чоққилири көккә тақашқан, зор ташлар өзлүгидин селинған чөчәклөр шәһирини өслитиду. Униң шәкиллири қолдин селинған имарәт, мунарларға бәк охшайды. Зор ташларниң егиз нұқтисини бекіндуруш үчүн, бәрдашлық вә жүръет керәк.

Каньонниң (чатқалниң) қир-сири билән пәкәт толук арилап чиққандын кейинла өтраплиқ тонушалайсиз. Чарин каньониниң «Австралия Миллий парки» билән «Аризон долқунига» охшайдын бәлгүлири бар.

Чарин каньонниң төвөнки тәрипиде қариқат, терәк қатарлиқ өсүмлүктер өсидү. Күз пәслидө бу вада қип-қызил йәл-йемишқа орилиду. Чарин дәриясиниң қирғақлирида чоңқур йилтиз тартқан орманлық можут. Нәқ мөшундақ тәбиий зона пәкәт Шималий Америка зиминидила бар.

2005-жили каньон территориясидө қоруқ бөрпа қилинип, бүгүнки күндө «Қызыл китапқа» киргән 17 хил өсүмлүк, 62 сүтәмгүчи наиван, 103 угилайдиган қүш, 62 йәргегирлигүчи нимайигө елинған.

2. Чарин каньони елимизниң қайси тәвәсиге җайлышқан?
3. Униң мәйдани, узунлуғи, егизлиги тогрилиқ сөзләп беріңдер.
4. Каньонда қандақ өсүмлүктер өсидү? Нәччә наиван билән қүш «Қызыл китапқа» киргүзүлүп, нимайигө елинған?
5. Чарин каньониниң әһмийити немидә?
6. У немишкә дөләт нимайисиге елинған?
7. Аләмдә иккى каньон бар. Шунин бири бизниң елимиздә. Бунин билән силәр пәхирлинәмсиләр?

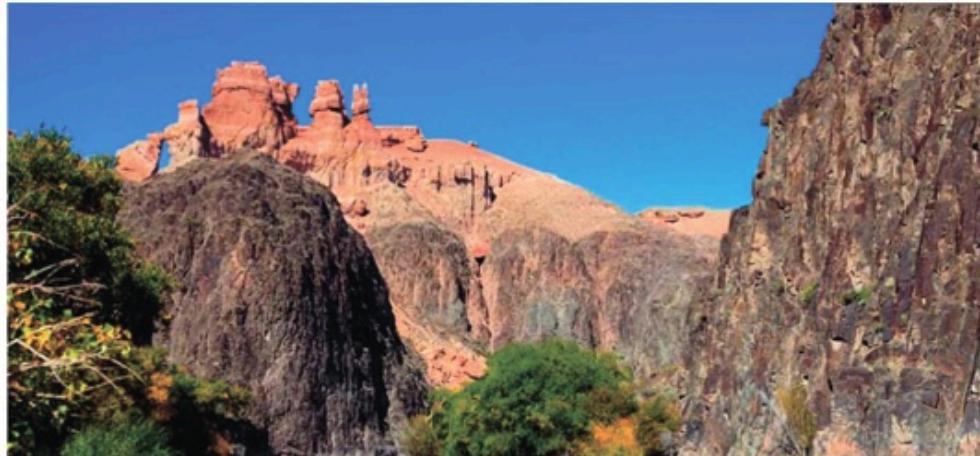
34

ЧАРИН ЕРӘНЛИГИ

1. Мәтинни раван оқуңдар.

Чөл даланиң оттурисига җайлышқан Чарин ерәнлиги 1964-жили 5-январьдикі Қазақ ССР Министрлар Қецишиниң тохтамиға бағылғыл қурулған болуп, униң йәр мәйдани 5014

гектарни тәшкіл қилиду. Чарин ерәнлиги дәрия бойыға жайлашқан тоқайлық жаңғал болуп, у дәл-дәрәқләр билән һайванатлар дуниясига бай. Бу йөрдә ерән, қарияғач, өрүк, жигдә, терәк вә башқа дәл-дәрәқләр өсидү.

Чарин ерәнлигидику дәл-дәрәқләрниң асасий қисмини «Қызыл китапқа» киргүзүлгөн әжайип чирайлық, зилва бойлуқ, тәбиий һалда өсидиган таза Согда ерән дәриги тәшкіл қилип, у мәзкүр жайниң 1035 гектар йерини егиләйду. Дунияда кам учрайдиган ерәнниң бирнөччө тури болсиму, нәқмошу Согда ерини миллионлыған жиллар бурун йәр шариниң барлық жайлирида өсүткөн. Кейин тәбиий апәтләргө бағлиқ Согда ерини пәйдин-пәй йоқашқа башлап, пәкәт иккила жайда сақлинип қапту. Уларниң бири Жәнубий Америкада болса, иккінчіси Қазақстанда, йәни Чарин ерәнлигидө. Согда ерини қаттиқ, салмақлық, соққа чидамлық дәрәк болуп, униң егизлиги 25 – 30 метрғичә, әнді диаметри болса, 280 сантиметрғичә йетип берип, у 250 – 300 жилғичә яшайду. Бу дәрәк нәм йәрни яхши көриду, йәни у йилтизиниң дайым суға чилишип турушини халайду. 3–4 йешидила униң йилтизлири йәр асти сулириға йетип бариду. Согда ерини мартниң оттуриси билән апрельниң бешидику арилиқта бих, әнді апрель билән майниң бешида йопурмақлирини чиқирип, ноябрь ейидә йопурмақлирини ташлайду. Йәргө чүшкөн йопурмақлири билән жан-жаниварлар қишлиғи озуклиниду. Соғда ерән дәригиниң йопурмиғида инозит, кверцитрон, танин, гликозит

вə əфир майлири болиду. Бу дəрəк 3–4 жилда бир қетим урук бериду.

Чарин ерəнлигидə маканлайдиган қушларниң 111 түри болуп, уларниң 22си «Қизил китапқа» киргүзүлгөн. Әтиязлик вə күзлүк учуш мəвсүмидə бу йəрдə болидиган қушларниң түри 207гə йетип бариду. Бу Қазақстандикى қушлар дуниясинаң 42 пайизини тəшкىл қилиду. Чарин ерəнлигидə сүт əмгүчилəрниң 32 түри болуп, уларниң арисида «Қизил китапқа» киргөн тағ текиси, қаван, жүр, тошқан, жəрəн бар.

2. Чарин ерəнлиги нəччинчи жили қурулган? Униң мəйдани қанчə гектарни тəшкىл қилиду?
3. Чарин ерəнлигидə қандақ өсүмлүклəр өсиду?
4. Соғда ерини нəччə гектар йəрни тəшкىл қилиду? Мəзкүр дəрəк həккide təpsiliy cəzələp bəriçlər.
5. Чарин ерəнлигидə маканлайдиган қушларниң нəччə түри бар? Бу елимиз қушлар дуниясинаң нəччə пайизини тəшкىл қилиду?
6. Чарин ерənliginiң gəzəl təbiiitini sizip kərsitiçlər.

34

ФОЖА ƏХМƏТ ЯСАВИЙ МƏҚБƏРИСИ

1. Мəтинглəрни раван оқуңлар.

Фожа Əхмəт Ясавий мəқбəриси оттура əсирниң мемарчилиқ сən'ət ядикарлыги болуп несанлиниду. У Түркистан шəһиригə орунлашқан. 1396–1399-жиллири Əмир Тəмүрниң буйруғи вə беваситə қатнишиши билəн Фожа Əхмəт Ясавийниң қəбри бешигə тургузулган. Униң кənлиги 46,5, узунluğu 65, егизлиги 37,5 метр.

1978-жили бу йəрдə Жумhuriyətlik mirasgah echedi. 2000-жили Түркия билən birliktə məқbəridə tolugı билən жəndəş iшлири жүргүзүлди. 2003-жили Парижда ətkən ЮНЕСКОниң 27-сессиясидə мəзкүр məқbərə дуния йүзлүк мədəniy miraslar қатариға киргүзүлди.

ХОРАСАН-АТА МӘҚБӘРИСИ

Хорасан-ата мәқбәриси Қизилорда вилайитиниң Жаңақорған наһийисиге орунлашқан. Униң көңлигі 8,20 метр, узунлуғи 16,35 метр. Йенидикі қош гүмбәзниң бириниң егизлигі 14 метр, йәнә бириниң 12 метр.

Бу йәрдә Өбдирахманулы Өбдижәліл (Хорасан-ата) йәрлөнгөн. У IX əсирдә Сир бойида ислам дини билән мәдәнийитини тәшвиқат қылған өқіллік, данишмән адәмләрдин болған. Униң «Хорасан» дәп нам елишиму тәсадиipi әмәс. Хорасан – бу шәһәрниң нами. Өбдижәліл мәзкүр шәһәрни бесивалғандын кейин, шәһәр турғунылири уни «Хорасан-ата» дәп атавалған.

2. Фожа Өхмәт Яссавий мәқбәриси қачан, қайердә вә ким тәрипидин турғузулған?
3. Мәзкүр мәқбәриниң һәҗими қандақ?
4. Хорасан атиниң һәқиқий исми қандақ? Атаңлар.
5. Мәқбәриниң һәҗими тогрилик сөзләп бериңлар.
6. Қошумчә мәнбәләрдин мәқбәриләр тогрилик өхбаратлар тепип келип, савақдашлириңлар билән белүшүңлар.

36

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

1. Бөләк немишкә «Мәдәний мирас» дәп аталған?
2. Бөләктә оқуған қайси мәтиң силәргә яқты? Немиси билән яқты?
3. Бу бөләктин өзәңлар үчүн қандақ савақ алдиңлар?
4. Қедимий зебу зенәтләр немиләрдин ясалған екөн? Заманивий безәклик буюмлар, зебу зенәтләр немиләрдин ясилиду? Уларниң арисида охшашлиқлар билән пәриқләр барму?

5. Елиниздики Чарин каньони (чатқаллиғи) билән Чарин ерәнлиги немиси билән надир? Биз бу жайларни немә үчүн ядикарлықтар қатарига киргүзимиз?
6. Қошумчә мәнбәләрдин мәдәний мираслиримизниң ажыралмас қисми болған «Миң өй» тогрилиқ мәлumatтарни топлаңдар.
7. Елиниздә қандақ тарихий мәқбәриләр бар? Бөләктин оқуган материаллар асасида жавап бериндер.

Адәмдин егиз, ишттин пака.

Қарап турсаң өзәңгө,
Сүрәт чүшәр көзүңгө.
Ү сүритиң охшайду,
Худди сениң өзәңгө.

Бағлап қойсан, жүриду,
бағлимисаң, туриду.

БИЗНИҢ ЛАЙИНӘ

МӘДЕНИЙ МИРАС

«Веливай мечитиниң макети» намлиқ лайнінде ұстидә ишләңділар. Униң үчүн төвәндікі ишларни атқуруңлар:

Веливай мечитиға бағылқ ғоторәсімләрни, сүрәтләрни жиғиңлар.

Шараит яр бәрсә, Веливай мечитиға сәяһет қилиңлар яки қошумчә мәнбәләр билән ишләңлар.

Веливай мечитиниң макетини ясаш тоғрилиқ топта ойлиниңлар: пластилин, дәрәк, қәғәз, сәрәңгә...

IV. КӘСИПЛӘР АЛИМИ

Тонушимиз:

- hәрхил кәсипләр төгрилиқ мәтиналар билән;

Үгинимиз:

- кәсипләрниң түрлирини;
- уларниң алаһидилеклирини;

Үгинишкә тиришимиз:

- hәр кәсипниң өзгичилигини;
- кәсип таллашни;
- пикримизни толук вә раван изһар қилишни.

АРМАНЛАР

1. Шеирни ниссиятлиқ оқуңлар.

Бир топ бала жәм болуп,
Башлавәтти оюнни.
Келәчектө ким болмақ,
Ейтишмақта ойини.

- Алим болуп, тәбиәт
Сирлирини ачқум бар.
Һарапитин жүрәкниң,
Ана йәргө чачқум бар.
- Шеир, дастан йезишқа,
Шаир болгум келиду.
- Қоли гүл құрулушчи,
Манияр болгум келиду.
- Дохтур болуш арминим,
Қәлби сехи, меһрибан.
Ярдимимни көрсәтсөм,
Кәлгән жаңга ағриған.
- Геолог болсам әгәр,
Йәр қетига көз салсам.
Нәдә байлық ятиду,
Нәммини билип алсам.
- Атамдәк дехан болсам,
Кәң етизниң ашиғи.
Елимниң құдрәт-күчи –
Үниң алтун ашлиғи.

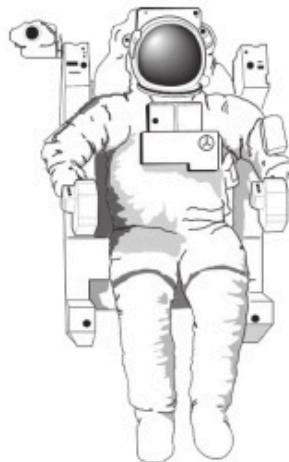
– Жәңчиләрниң сепидә,
Елимни күзәткүм бар.
Әзиз ана Вәтәнгө,
Адил хизмет әткүм бар.

– Устазлиқ йолин тутуп,
Яшларға билим бәрсөм.
Көңүлләргө, өмүргө,
Яхшилиқ гүлин тәрсөм.

– Космонавт болсам гәр,
Ай-Марсқа бараттим.
Қәһриманлық көрситип,
Әлдин алқиши алаттим.

– Чарвичилиқта ишләймән,
Далаларда тәр төкүп.
Хәлқым хошал яшайды,
Гөш вә йеги болса көп.

Дилға пүккән арманни,
Ейтишмақта яш достлар.
Келәчәккә бүгүндін
Интилса, йәтмәк болар.

2. Бир топ балиларниң сөһбити немә һәккүдә болди?
3. Мәтингө асаслинин, балиларниң келәчәктө қандақ көсип егиси болушни арман қилидиганлиги тогрилиқ сөз болуватиду?
4. Шеирда қандақ кәсипләр тогрилиқ сөз болуватиду?
5. Силәр чоң болғанда, қандақ кәсипни таллайсиләр? Немишке?
6. Шеирниң ахирқи куплетини жұмлигә айландуруп йезиндер.

ЗИРАӘТ ВӘ КӘПСИЗ БАЛА (Мәсәл)

1. Мәсәлни раван оқуңлар.

Бир бала бар екән, у гәп аңлимайдекән, ялған гәп қилидекән. Мәктәпкә баримән дәп қоюп, беши қайған, пүти тайған йәрләрдә ойнап жүридекән. Бир күни у ойнап жүрүп, бир етизлиққа келип қаптудә, йөлпүнүп турган Зираәттин сорапту:

– Һәй, Зираәт, икки күн бурун деханлар сени сугиравататти. Бүгүн йәнә сени тәрләп-пишип жүрүп оғутлаветипту. Сән деханларға бәкму жәбир салидекәнсөн. Уларни аварә қилмай, өсивәрсәң болмамду?

Зираәт балини тәңситмігендәк мийигида күлүп қоюп жавап берипту:

– Дәрвәқә, мән деханларға аз-тола жәбир салимән, улар мени сугириду, оғутлайду, пәрвиш қилиду, лекин буниң бәдилігә мән күздә уларға мол носул беримән. Өнді сәнчү? Сән болсаң, башқыларни набут қилиш, башқыларниң жениға замин болуш несавиға соң болуватисөнгү!

– Немә дәп жөлүватисөн! – дәпту бала чөчүп кетип. – Мән кимни набут қилип, кимниң жениға замин боптимән?

– Ha-ha-ha..! Сән техи билмәй жүрүпсөндә! – дәпту Зираәт күлүп вә балиға чүшәндүрүшкә башлапту, – билип қой, сән кичик вақтиңда анаңни өмдиң, анаңниң саңа бәргини сүт өмәс, бәлки ақ рәңлик қан, ата-анаң сени соң қилимиз дәп немә жапаларни тартмиди! Лекин сән ата-анаңниң гепини аңлимидиң, улар сениң бәңвашлиғиңдин кесәл болуп көтти. Демәк, уларни кесәл қилип, қеритиш, уларниң өмрини қисқартиш несавиға соң болуватисөнгү! Ейтқинә, мошу күнгічә сән ата-анаңға немә хошаллық бәрдиң, немә раһәтләрни көрситөлидиң?

Кәпсиз бала, худди қаттиқ уйқидин чөчүп ойғанғандәк, көзлирини пақиритип туруупла қапту...

2. Мәсөл қәһримани қандақ бала екөн?
3. Етизлиқта у ким билән сөзлишипту?
4. Кәпсиз балиниң соалиға Зираәт немә дәп жавап берипту?
5. Силәр Зираәтниң гепигә қошуламсиләр?
6. Араңларда ялғанчи, гәп аңлимайдыган балилар барму?
7. Мундақ яман адәтләрдин қандақ қутулушқа болиду?

Кәпсиз – гәпкә кирмәйдиган, гәп аңлимайдыган.

Жәбир – зулум, азап, хорлук.

Тәңситмиғәндәк – яқтурмиғандәк.

Дәрвәқә – һәқиқәтән, растина.

Бәдилігә – бирәр нәрсиниң орниға берилгөн һәк.

Набут қилиш – йоқитиши, налак қилиш, вәйран қилиш.

Замин болуш – сөвәпчи, әйипкар, жавапкар.

39

Йолдаш Азаматов

ҚАРАВУЛ

1. Мәтингни раван оқуңлар.

Униң қияпти техичила көз алдымда. Балилиқ дәвримни тәсәввур қылғинимда, әң алди билән әшу адәмни әсләймән. У чағларда мән өндила он – он бир яшлар чамисидики гөдәк едим...

Мәлімизниң четидики чакқан селинған, кичиккинә там өйдә туридиган Давут бовайни һәммимиз яхши көрәттуқ. Биз – бу мениң тәң-түшлирим – йеза балилири, пат-патла дәрисләр пүтүши билән, үч-төртимиз бирикп, опул-топул шу өйгө қарап жүгрәймиз. Давуткамму, униң аяли Мәстүрхиндәмму бизни һәрдайым хуш чирай қарши алатти.

Давуткам кечиси колхоз амбирида қаравул болуп ишлигәнликтин, күндейзи һәрқачан өйдә болидиган. Биз бирдә униң давуз алдики бәлдиңдә чоңқур хиялға чөкүп олтарғинини көрсәк, бирдә нойлисики гүлләргә адәм зоқланғидәк һәвәс билән су чечип жүргининиң үстидин чүшәттуқ. Мун-

дақ өзгіларда биз олаш-чолаш унитса ярдемлишип кетимиз. Амма, қачан болмисун, бовайниң өжайип қызық, тұғимас һекайилирини аңлимигічө көтмөттуқ. Бу йәргә келиштики өсли мәхситимизму шу – унит һекайилирини тиңшаш...

Давуткамлар бизниң мәлімизгө техі йеқінда көчүп көлгөн. Уларниң қайырдан көлгөнлиги, немә үчүн момай-бовайниң тәніна туридиганлиғи бизни анчө ойландурматти. Җоңлар унит сөвөвіни билидиганду, бәлки, амма ундақ болушигому шубнилинимен. Чүнки йә Давуткам, йә Мәстүрхинде йезидикилер билән анчила арилишип көтмәтти. Мундақ ойлишимниң сөвәви, уларниң өйидә бир-икки ян хошнилиридин башқа бирму мәлилигимни учратқан өмәсмән... Иккінчиидин, бизниң Давуткам ейтіп бәргөн вақиәләр һәққидиқи паралліримизни җоңлар қандақту бир хуш яқмаслиқ билән қарши алатти. Бирлири «у қуруқ сөзләшнила билиду», дәп көсқин пикир ейтса, йәнә бирлири «кичикләрни өзиниң бегида ишлитивелиш үчүн һәрхил һекайиләрни тоқуиду», дейишетти.

Амма бу сөзләргө биз анчила қулақ селип көтмөттуқ.

Давуткамниң бизгө ейтіп беридиган вақиәлири, һәққидәнму, қызық болуп, һәммиси дегидәк уруш һәққидә еди. Уларниң бири булутлар билән тутушуп турған егиз тағ бағрида өскөн грузин жигитиниң ахирқи гранатини бағриға бесип, өзини фашист танкисиниң астиға ташлигини һәққидә болса, йәнә бири шәмәйлик қери солдатниң өсиргө чүшкөн фашист билән унит «өз тилида» сөзләшкіни һәққидә еди. «Бизниң анилиримиз, балилиримиз билән милтиқ, муштум тилида сөзләшкөн сән өмәсму, мәхлүқ? Өнді мән сениң билән өз тилиңда сөзлишип көрәй!» – дәп у бирни уруп, өсиргө чүшкөн фашистни йәргө домилатқан екән... Бирақ, бир қызиги, һелиқи солдатниң бу қилиғи үчүн командирлар, немишкиду, уни үч күнгө қамап қоюпту. Фашистни уруш турмақ, дәрру өлтүрүветиш керәк еди, дәп ойлаттуқ биз.

Йәнә бир қетим разведкига бағран үч жәнччи бир фашистни оғрилап келиду. Кейин қариса, у хелө қоң башлиқтарниң бири екән.

Бовайниң шундақла Кеңеш жәнччилириниң Днепр дәриясидин үзүп өткөнлиги, Прага шәһирини азат қилиши тогри-

лик hekayilirimu, xuddi tunugun acliqandekla, quligim-din zadi kətməydu. Əytəvir, uniq əjaiip қorqumciz, шир жүрөк адәмләр həkəkidi ki hekayiliiri intayin nurgun edi.

Nemishkiidu, Davutkam bularنىق həmmisinin xuddi əzi kinoda kərgən vaqıələrdək səzləp berətti. Bizniçmu moşu chiray-shəkli jüdən, oç putini sərəp məciidigən kolxoz ambi-rinini қaравulinin uniq hekayiliridiki қəhrimanlar bilən birqatardə қoюш oymazgimu kirip chikmatti.

Amma bir kuni shəhərdin ikki yenik masiniga olтирип chikcan қara shlyapa kiygən adəmlər bizniç, pəkət bizniçla eməs, choqlarنىقmu Davutkamga nisbətən kəzqariшини tamamən əzgərtivəttili.

Texichə esimdə, həmmimiz klubça jigilduk. Davutkam shəhərdin kəlgənlər bilən bir қatarda cəhnidə olтиridi. U hər kuni kiyip juriqidigən shiriq chapininiç orniga, yaqiliiri yalтиrap kətkən kostyuminin kiyivaptu. Məydisininiç hər ikki təripi tolfan ordən, medalylar. Mən hechqachan uniq shunçılık nurgun ordəni bar dəp oйlimigən edim. Shəhərdin kəlgənlər kəyini-kəyinidin səzləشكə bashliidi. Davutkam həkiqiy қəhriman ekən. Uniq ikki pərzəndi urushta қaza boluptu. Uniq əzininç kərsətkən қəhrimanlıqlarırinimə tili bilən yətküzüş қiyyin edi. Uniq bizgə eitip bərgən vaqıəliniç həmmisigə degidək əzi қatnaşqan ekən. Bütün bolسا, cəhnidə oltarfan adəmlər Davutkamga yənə bir ordenni tapshurush үчүн kəptu. Ularنىق biiri bu ordenniç nemishkə əz vaqtida berilmigənligi həkəkidi səzləشكə bashliidi. U esimdə қalmaptu. Shunindin keyin, u bizniç қizgin chavak chelişimiz astida kəzlirinin chimchiqlitip, bir nemidin xizəkalət boluvatqandək külümserəp turfan Davutkamniç məydisiğə həliki ordenni қadap қoидi.

Shunindin biraz ətupla, biz shəhərgə kəçüp kəttuk. Mən əz yezamga pəkət xelə jillardin keyin bériş mümkinchili-gigə ege boldum. Əpsus, Davutkam vapat bolup ketipptu...

Amma həli bolsimu, urush həkəkidi, keçəp jənčilirininiç җasaritit həkəkidi səz bolup қalsa, nemishkiidu, mениç kəz aldımız əshu chiray-shəkli jüdən, oç putini sərəp məciidigən kolxoz ambirinini қaравuli gəvdiliinidu.

2. Некайе мүэллипи балилигини өслигөндө, немишкә қаравулни кез алдига көлтүриду?
3. Балилар Давут бовайни немишкә яхши көрөтти?
4. Мәлидики башқа адәмләр қаравул бовай тогрилиқ қандақ көзқарашта еди?
5. Адәмләрниң бу көзқариши немишкә өзгәрди?
6. Улук Вәтән уруши тогрилиқ немиләрни билисиләр? Алдинқи синипларда қандақ мәтингләрни оқудуңлар?
7. Мәтингә аласлининп жавап бериңлар.

Мәтинг қәһримани	Униң тогрилиқ мәтингидиңи пикир	Силәрниң пикирлар
Давут бовай		

40

Патигүл Мәхсәтова

УСТАЗЛАРНИ УЛУҚЛАЙМӨН

1. Мәтингни раван оқуңлар.

Мәктәп. Устаз. Ана. Бу хасийәтлик сөзләр шатлиги билән татлиги мол балилиғиңдин, мәктәп босуғисини дәсләп атлиған пәйтлириңдин башлапла қәлбиңгә бәк йеңин. Сәвәви, мәктәп иккинчи өйүң несапланса, саңа тилсүм билингән билим дүниясинаң қулупини ечип, ачқучини қолуңға тутқузған устаз татлиқ түн уйқисини төрт бөлүп, сени пәпиләп бақсан анаңға охшайды. Өлвәттә, өз өйүң – құтлуқ босуғаңға немә йөтсүн! Шу босуғини қуяштәк меңри билән исситип турған аниға ким тәңдаш болалисун?! Аләмдә аниңиң меңир-муһәббитидин артуқ муһәббәт, аниңиң жүригидәк иссиқ жүрәк йоқ. Устазни әйнә шу анидәк улук инсанга қияс қилип, иккинчи анимиз дәп аташ униң қәдир-қиммитиниң нәқәдәр үстүнлүгидин дерәк бәрсө, Шәриқ дүниясида «шагирт тәйярлиған устаздин улук шәхс йоқ» дегән чүшәнчиниң қелиплашқанлиғи қедим дәвирдинла устазниң жәмийәттиki орнини бәлгүлигән.

Жаһан әһлини қайил қылған Искәндәр Зулқәрнәйндин: «Нечүн устазициз Аристотельни атициздин артуқ һөрмәт қилисиз?» дәп соригинида, у: «Атам гояки мени асмандин йәргә чүшәрди, йәни дунияга келишимгә сәвәп болди. Устазим мени йәрдин асманга көтөрди, йәни билим берип, тәрбийиләп, иззәт-һөрмитимниң ешишига сәвәп болди», – дәп жавап бәргән екән.

Устаз улуқ вә бүйүк! Чүнки, устаз үчүн шагирт һечким – пәрзәндиму, йеқин қериндишimu өмәс, лекин у бирөвниң пәрзәндиниң адәм болуп йетилиши, утуқ choққилиридин көрүнүши үчүн айларни, жилларни сәрип қилип, жәнпидалиқ билән хизмәт етиду. Шагирти бирәр утуқقا йәтсә, өзини бәхитлик несаплайду. Мана шундақ инсаний пәзилити йүксөк устазлар улуқ! Сәвәви, хәлиқниң келәчәк тәғдирини устаз өмгигидин айрип қарапқа болмайду.

2. Мәтинг мүәллипи қайси сөзлөрни хасийәтлик дәйду? Немишкә?
3. Устаз немишкә улуқ вә бүйүк? Мәтинге асаслинип жавап бериндер.

4. Мөтиндін Искәндәр Зулқарнәйнниң жағавини тепип, тәкрап оқуцлар.
5. *Мұәллим* сөзигө синквейн йезицлар.
6. «*Буриме*» усули арқылы берилгендеген қапийилергә мұәллим төгрилик шеир жазып көрүндер: *устазымиз, аңлайли, оқуп, алайли.*

41

Мәшүр Жәлилов

ДЕХАН БОЛИМӘН

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.

Мениң дадам – даңлық дехан,
Көң етизда өмгөк қилған.
Шу өмгәктин төп шәрәп-шан
Мәйдисиге орден илған.

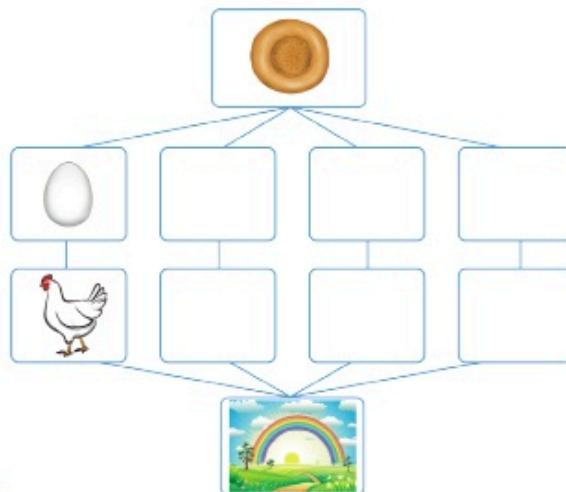
Кәтминидө өмгөк қилип,
Секси йәргө гүл чекиду.
Әл гемини у яд етип,
Чөл-далани гүллитиду.

Батур дехан мәрт болғачқа,
Жұза толған ақ тоғачқа.
Іүр Вәтәнниң саңлириму
Толуп-ташты алтун ашқа.

Бизниң Вәтән йәр, суга бай,
Шунда әрқин өсүп, толай.
Дадам охшаш дехан болай,
Яшнап кәтсун биз турған жай!

2. Шеирда немә төгрилиқ гәп болуватиду?
3. Биз дехан өмгигини немишкә мәшәққетлик дәймиз?
4. Нан билән деханниң қандақ мұнасивити бар?
5. «*Йемәкликләр зәңжири*» оюнини ойнаңдар. Нани пишириш үчүн униң тәркивиге немиләрни қошимиз, улар қәйәрдин елини? Зәңжирни толтуруңдар.

42

Хебибулла Юнусов

АТИНИЦ ВӘСИЙИТИ (Некайәз)

1. Некайини раван оқуңлар.

– Бурун өткөн заманда нал-оқити убдан, мал-варини йетәрлик адәм болған екөн, – деди апам бир күни мениң өй селиш нийитимни билгәндін кейин. – Амма униң тикәндәк ялғузла оғли болуп, өтиварлап өстүргөнликтин, интайин бәтхәш болуп өсүпту. Күнләр өтүпту. Нелиқи адәм қерип, беши ястуққа йетипту.

Өзидин кейин қалса, балисиниң мал-дунияни йәп, һәтта өй-жайдынму айрилип қалидиганлигига көзи йәткән ата:

– Балам, бешим ястуққа йәтти. Жан бар йәрдә, қаза бар, мабада мениң көзүм жумулуп, хијаләт тартып қалғидәк болсаң, өй-жайни сетешишин авал, өвү апаң иккимиз салған тоңурни бузуп, башқидин сал, – дәп вәсийәт қипту.

Аз күн өтмәй, у адәм вапат болту. Бала ялғуз қапту. «Бели агримасниң нан йеишишігә бақ» дегендәк, у аз күн өтмәйла, атисидин қалған байлиқни чечип-төкүп түгитипту. Кейин өй-жайни сетең, қосақ бекишниң койига чүшүптудә, дадисиниң вәсийити ядига келип қапту.

«Дадам хијжаләт болсаң, өй-жайни сетиштин бурун, тонурни бузуп, қайтидин сал дәйдиган. Бунинда бир сир болуши мүмкін. Өтималим, дадам дуниясини тонурга көмгөн болуши керек», – дәп ойлаптуда, сәһәр орнидин туруп, тонурни бузушқа киришипту. Таза чүш мәзгилдә тонурни бузуп бопту. Бирақ тонурдин дуния тепилмапту. Бу өхвал жиқ әләм қипту. Шуниндин кейин у тонурни башқидин селишқа башлапту. Бир жұмә етишипту. Задила тонурни пүтирәлмәпту. Лай етишни, уни пиширишни билмігендігі сәвәвидин, турғузған тонури задила тохтимапту. Раса жәли болуп, дадисидин рәнжип, ойлинишқа башлапту. Мана шу чағдила балиниң бешіға мону ойлар кәпту:

– Нә, әнді билдім, – дәп хошал болупту бала. – Дадам мениң бәтхәшлигімни билгөчкө, өй-жайни септің қойса, башқидин өй турғузалмайду дәп ойлап, алди билән тонур селіп көр дегендегендә. Тонурни селиш бунчилик қийин турса, өй салмақ буниндин күр миң һәссә тәс болар. Шуниң үчүн өй-жайни сатмай, хијжаләтчиликten чиқышниң башқа йолини издәй, – дәптүдә, тирикчилик қилип, җан бекишқа өтүпту. Бурунқилар шуңлашқа «Өй салмақ – шәһәр алмақ» дәп бекар ейтмиғандә, – дәп түгөтти апам hekайисини.

Наятта бузмақтын йоқ асан нәрсө,
Амма түзөш үчүн керек парасөт.
Бир қалған көңүлни алмақлық үчүн,
Лазим болғусидур миңлап садақәт.

«Соал түзүшни үгінәйли». Бириңчи топтика сезләр билән иккінчи топтика сезләрни лайиқлаштуруп, бирнәччә соал түзүңлар. Мәсилән: Дадиси балисига қандақ вәсийәт қилди? Силәр қандақ ойлайсиләр, бала атиниң вәсийитини орунлидиму?

• Дадиси	• немишкә?
• Бала	• қандақ?
• Тонур	• силәр қандақ ойлайсиләр?
• Өй	• келишемсиләр?
	• көз алдицыларға көлтүрүңлар, әгәр...?

3. Бала ахири қандақ хуласигә көлди?
4. «Бели ағримиғаниң нан йейишигә бақ», «Өй салмақ – шәһәр алмақ» дегөн мақалларниң мәнасини чүшөндүрүңдар.

Бәтхәш – исрапгәр, исрапхор.

43

НӘҚИЙ БАЙЛИК

(Чөчәк)

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бурунқы заманда бир падишаниң гөзөл қизи болған екән. Униңға нурғун шәһәрләрдин әлчиләр көпту, лекин қиз уни-мапту. Қизниң көңлидә немә барлыгини биләлмигән ата-аниси униң қандақ шәртлири барлыгини сорапту.

– Мениң шәртим бирла, – дәпту қиз. – Кимдә-ким маңа бир вақитниң ичидә һәм бай, һәм гадай екәнлигини көрситип, мени қайил қиласыса, мән шуниңға разилиқ беримән.

Падиша барлық пухраларга мөшү шәрт бойичә елан чиқирипту.

Бәлгүләнгән күни кишиләр тәрәп-тәрәптин келип, ординиң алдидики мәйданға жигилипту. Қиз тәхти раванда олтирипту.

– Қени, жигитләр, мәйданға чүшүңлар, бир вақитниң ичидә ким һәм бай, һәм гадай екәнлигини көрситәлісө, қизим шуниң болиду, – дәпту падиша.

Жигилганларниң көпи нечбир гәп қиласалмай, бир-биригө қаришипту.

Ахири бир шаһзадә оттуриға чүшүпту.

– Мана мән көрситимән, – дәпту у махтинип. – Мән – шаһзадә, мәндикى алтун-күмүчниң несави йоқ. Демәк, назир мәндин бай адәм йоқ. Өнди мән мөшү путүн байлигимни сизниң тоюңиз үчүн сәрип қылсам, мән гадай болимән. Қандақ, қайил болдицизму?

Қиз шаһзадини заңлик қилип күлүп, «мүмкин әмәс», дәп бешини чайқапту.

Шундақ қилип, өзини көрситидиганлар арқа-арқидин мәйданға чұшұпту.

Бирақ бәзиләр байлигини көрсөтсө, гадайлигини көрситөлмәпту. Бәзиләр гадайлигини көрсөтсө, байлигини көрситөлмәпту. Ахири аддийла кийингөн, мұрисидә ғожуни бар бир жигит:

– Мана мән көрситимән, – дәп оттуриға чұшұпту вә ғожунини йәргә қоюп, сөзләшкә башлатту. – Мән назир гадай, ишәнмисициз, сүрүштүрүп бекің. Мәндә йә алтун, йә күмүч, йә қолға чиққидәк мал-мұлук йоқ, турған түркүм мөшү. Лекин мән һәммә кишидин бай.

– Һечнемәң болмиса, қандақ бай болисән? – дәпту падиша һәйран болуп.

– Алдиримаң, падишани аләм, – жигит тәмкинлик билән ғожунидин һәрхил ушшақ-чұшшәк сайманларни чиқирип туруп, сөзини давам қипту. – Мону – устира, сатрапшлиқни билимән. Ишәнмисициз, қени, келиң, чач-сақаллирицизни ясап қояй. Мону – пичақ, ашпәзликни билимән. Һәрқандақ тамақни буйрисициз, назирла тәйярлап беримән. Мону – һәрә билән рәндә, яғашчилиқни билимән. Бузулған ишик-деризиләр болса, көрситиң, назирла ясаветимән... мону – дүгөт-қәләм, хәттатлиқни билимән. Китаплирициз болса, елип келиң, йезиқниң һәрхил шәкіллири билән чирайлиқ көчирип беримән. Бу һұнәрлирим билән нәгә барсамму, ач қалмаймән. Гүлдәк наят көчүримән.

– Тоғра дедициз, – дәп хошал болуп вақырапту қиз. – Һәқиқий байлиқ алтун-күмүч, мал-дуния әмәс, һұнәр, билим. Сиз – бай. Сизгә қайил болдум!

Шундақ қилип, падишаниң ғөзәл қизи өшү һұнәрвән, билимлик жигиткә ятлиқ болған екән.

2. «Йепиқ» вә «Очук» соалларға жағап берінлар.

Йепиқ соаллар	Очук соаллар
<ul style="list-style-type: none">Мәтін қәһриманлирини атаңлар.	<ul style="list-style-type: none">Қиз махтанчақ шаңзадиниң сөзігә немишкә қайил болмиди?

• Қизниң шәрти немә? • Шаһзадиниң бәргән жавави силәргө яқтиму? Немишкә? • Жигитниң қандақ һүнәрлири бар екен?	• Фожун асқан жигит өзиниң һәм бай, һәм гадай екәнлигини қандақ дәлиллиди? • Силәр қандақ ойлайсиләр, әгәр фожун асқан жигит шаһзадә болған болса, жавави башқычә болаттиму? • Чечәк қәһриманлириниң һәриkitини қандақ баһалиған болар единцлар? • Чечәктин қандақ хуласә чиқиришқа болиду?

Тәхти раван – безәлгән зәмбил шәкиллик жиһаз.

Тәмкинлик – салмақлық, егир-бесик.

Хәттат – чирайлиқ хәт язгучи.

43

Исраиль Ибрагимов

БИР ТОП ТҮГМӘН

1. Мәтинни раван оқуңдар.

Мән шәһәргә меңиș алдидә сабиқ түгмәнчиниң өйини из-дәп таптим.

Тахтайдин ясалған дәрвазиниң ишигини йә Зенәтуллинин қоң аписи, йә жирақ туққинимекин, билмәймән, бир момай чиқип ачти. У мени идитлиқ ясалған асфальт йол билән башлап маңди.

– Һә, Зенәтулла сиз тогрилиқ ейтқан, – деди момай вә мениң һәйран болуватқинимни байқап, уялған һалда: – Қени, өйтө кириң, – дәп тәклип қилди.

Биз кәң-таша сарайға кирдуқ, момай мән олтарғандын кейин, өйдин чиқип көтти, өйдә ялғуз қалдымдә, әтрапимга зәң селип қараашқа башлидим. Едәңгә қолда тоқулған палас селинған, ишик йениңа диван, булуңға этажерка қоюлған.

Деризиләргә болса, ақ читтин туташ пәрдә тартилипту. Өйдә бари шу нәрсиләр еди. Лекин пүтүнләй дегидәк картинилар билән безәлгөн тамлар бөләкчила һәйвәтлик көрүнөтти. Мениң көз алдымдикى бирла рәссамниң өмгәклири екәнлигини чушиниш үчүн, уларға бир құрап чиқиш купайә еди, картинилар акварель билән сизилған, уларға нәзәр ташлан, рәң бериштә көк-серік, асман рәң вә сус күлрәң бояқларға көпирәк үстүнлүк берилгәнлигини байқаш мүмкин. Акварель билән сизилған бу картинилар муәллипиниң исми мәхпий өмәс, әлвәттә, Зенәтулла еди. Түгмәнләр көрүнүшини жиллар давамида шунчилік иштияқ, шунчилік сәвир-чидам билән тәсвирилгөн адәм шу болмай, ким болсун!.. Акварель билән сизилған картинилар һәммиси муәллип тәриpidин ясалған йоган рамкиларға елинған. Алдинқи планда – өйниң бир чети, кәйни тәрәптә – яғачтин мәнирлиқ билән ясалған тонуш курулуш – түгмән әкс әттүрүлгөн.

Хошна бөлмә сарайдин кичигирәк, лекин бу йәрдики акварель билән сизилған рәсимләрниң мәзмуни пүтүнләй башқичә – һәммиси портретлар. Униң үстигө һәммә портретлар бирла адәмниң – түгмәнчиниң аяли – Луизиниң портретлири.

Мана йәнә адәмни лал қилидиган бирнәччә портрет: улар кишидә гоя муәллип йешил, нал вә сериқ бояқлар түгигөндөн кейин, мәжбuriй налда яхши хатире вә үмүтни ипадиләйдиган күлрәң һәм көк бояқлардин азирақ пайдилинипту, деңән тәсират насил қилиду.

Йәнә бир акварель билән сизилған портрет...

Бу аланидә көргөзмә тамамланған өйдики деризә оюифика һәрхил мойқәләм – пәлкүчләр селингтан гүлдан қоюлған, униндики мойқәләмләр рәңму-рәң бир дәстә гүлни әслитәтти...

2. Іекайә муәллипи сабиқ түгмәнчиниң өйини немишкә издәп тапти?
3. Сабиқ түгмәнчи – Зенәтулла қандақ рәсимләрни сизипту?
4. Рәссам қандақ мавзуларға рәсим сизидекән? Атаңлар.

ТАЛАНТ (Текайә)

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Әсли театрға тұғма талантқа егө, әдәбий китапларни көп оқуған яшларни алидекән. Шуны әскә елип, мәнму артист болушқа бәл бағлидим, чүнки мениндә тәбиий талант дегөн төкүлуп туриду, униң үстігө, онинчы синипни түгөткічө «Елипбә», «Ана тилицин» башқа үч әдәбий китап оқыветиптімөн. Мәсилән: «Алтун ачқұч», «Алтун белиқ», «Алтун көшө». Бирақ шунчә билимимгә қаримай, мени йезидики драма өмигиге алмиди. Силәргө бир тетимисам, дәп шәһәргө атландым.

Алди билән клоун болушқа қарап қылдим, чүнки клоун дегөн хәлиқни көп күлдиридудә, ахчисиму жық. Тавакәл дәп, циркқа бардим. Ишқа кириш үчүн, режиссёр башчилигидики мутәхессисләрниң алдида маһаритимни көрситип беришим керәк екән. «Илажә болса, тартынмастин, бар талантиңни намайиш қыл, сәһнә диққити, мунасивәт, тәсөввур вә фантазия дегөн нәрсиләрни унтума», – дәп режиссёр емтиhan қаидилирини чүшәндүрди. Андин комиссия алдига кирдим. Бираз өз ара мәслинәтлишивалғандын кейин, режиссёр: «Тәсөввур қылғинки, сөн гөш қоймисини күзитиватқан ишт. Кечиси гөшкә оғри кирсө, немә қилаттың?» – деди. Мән комиссия әзалирини, әтрапимда турған үстөл вә орундуқтарни гөш дәп пәрәз қилип, жүгрөп берип, һәқиқий ишттәк бир бош орундуқни елип, алман-талман гажилашқа башлидим. Юмшақ орундуқниң латиси житилип, паҳтиси чиқишка башлиған пәйттә: «Қайваққичә гажилайсән, оғри кирип болдигу», – деди комиссия әзалириниң бири. Режиссёрга диққат билән бир қаравелип, комиссия әзалириға «нав, нав» – дәп мунасивәт бағлидимдә, тәсөввур вә фантазиямни ишлитип, аренини бир айлинип чиқтим, барғансири образға кирип кетип баримән. Бир вақитта «ной, ғалжир!» – дәп вақириған

авазни азлап, бирла өзәмгә кәлдим. Қарисам, рольға берилип кетип, комиссия өзаси болуп олтарған аялниң путини чишләп, пайпигини житиветиптимән. Мутәхәссисләрниң бири орнидин туруп, пайпиги житилған аялни бәзләп, маңа муражиәт қилди: «Талантицизға қайил болдуқ, һәқиқәтән, иштлигициз бар, лекин диккәтициз йоқ екән», – деди. Тұгма талантқа егә адәмләрниң дүшмини көп болиду, дәп азлигандым. Олтарғанларниң һөммисиниң дүшмәнлик қиливатқиниға көзүм йетип, аста чиқип кәттим.

Цирктиң чиқип, топ-тогра театрға бардим. У йәрдиму режиссёрниң алдиғин өтүшкә тогра кәлди. Уларму диккәт, мұнасиғат, тәсәввүр, фантазия деген сәһнә қаидилиригә етибар беришимиң өскәртти. Емтиһанға кирдим. Олтарғанларниң рухсити билән «Анархан» спектаклидин үзүндә намайиш қилишқа башлидим. Бирдин образға кирип кәттим, жүгрәп берип, бир артист хотунниң қолидики зонтигини сорап елип, көзүмни қаттық жумуп, Сайитниң нахшисини башлавәттим. Өзәм зонтикни hasa қилип, тәмтиләп, зал ичидә меңип жүримән. Нахшам түгәп, «Вай, Ләйлихан қызыз!» – дәп алға жүгәрдим. «Тохтат!» деген аччиқ үнни азлап, өзәмгә кәлдим, қарисам, зонтикни режиссёр аялниң прическисига тиқиваптимән... «Қисқиси, сизниң иккى көзициз пақырап турған билән, һәқиқиң қарғу екәнсиз, фантазияциз болғини билән, диккәтициз йоқ екән», – деди. «Ной, немишка диккитим йоқ?» – дәп режиссёр аялниң бетиге бастым. Мениң бу тогра сөзлигинимгә у чидимиди, техи хелила нәрсиләрни дәй девидим, бирақ қаравулни чақиривелеп, мени сүрүп чиқиши.

Театрдин кетип, филормониягә бардим. «Бу йәрдә, әң муними, үн, үнициз құлақ яргидәк болуши керәк, халиған нахшицизни ейтивериң», – дейиши. Өзәмни бир көрситимәнғу, дәп илham билән хәлиқ нахшилиридин бирини башлавәттим... Қисқиси, шундақ вақиридимки, ишиккә үеқин олтарған үчи құлақлирини бесишип, тамакисини банилап талаға чиқип кетиши. «Нә, худаға шукри, башла-башлимайла үчиниң қулигини ярдим», – дәп ойлидим. Техиму илhamлинип, бар күчүмни гекитәккә селип, йәнә бир вақиридим. Чавак челип тохтитивалди. Комиссия әза-

лириниң бири: «Сиз бу йәргә хаталишип келип қалған охшайсиз, мән сизниң орницизда болсам, мундақ тәбиий үн билән пада бақаттим, чүнки сизниң бу вақиришициз билән һәрқандақ буқини қорқутувелиш мүмкін», – деди. Гәпчиниң үзигә яхшилап сәп салсам, чирайидин питнихорлуғи көрүнүп туриду.

«Нәрмәтлик, комиссия өзалири, талантим билән билимимиңи силәргә хар қылмаймән, өз алдымға бир театр ачимән», – дәп чиқип кәттим. Һазир, һәқиқәтән, пада беқиватимән, театр ечиш үчүн мәбләг көрөккү...

2. Некайә қәһриманиниң қандақ армини бар екән? У өзини немишкә тәбиий талант егиси дәп неспалайдекән?
3. У дәслөп қәйәргә барди? Циркта уни немишкә ишқа қобул қылмиди?
4. Театрда қандақ вақиә йүз бәрди? Филормониядичу?
5. Қандақ ойлайсиләр, некайә қәһримани немишкә ишқа қобул қылнмыди? У талантлиқму?
6. Ахири у немә билән шуғулланди?
7. «Дүгләк үстәл» стратегияси бойичә топта ишләңлар. Топниң һәрбир өзаси вараққа бир жұмлә язиду. Саат тили бойичә варақ новәттиki оқуғучига берилиду. Иккінчи оқуғучи униң язған ойини давамлаштуруп, иккінчи жұмланиң язиду. Ахирда мавзу бойичә мәтін чиқиду. Бир оқуғучи мәтінни оқуиду, синип болуп тәһлил қилиду.

46

Ташполат Намәтов

ЯШ АШПӘЗ

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Ашханиси мәктәпниң
Бәк сәрәмжән, сап нава.
Чоң тәнәпүс вақтида
Яңрап турар күй-нава.

Күндә кирип биз унда,
Тамақ йәймиз хилму-хил.
Тәми тилдин кәтмәйду,
Болғач ләzzәтлик, есил.

Ашханида төрт ашпәз
Ишләр, бири – Кәримҗан,
Гани тамақ қуяр у,
Гәһ узитар юмшақ нан.

Өз ишиниң мәнири
Қоли қолға тәгмәйдү.
Құлұп турар чирайи,
Қошумисин түрмәйдү.

Кәримҗанни чоң-кичик
Дәйду шуңа яш ашпәз.
Ашханиға мәктәпниң
Өзи башу қаш ашпәз.

2. Мәктәп ашханиси қандак екән?
3. Мәктәп ашханисида нәччә ашпәз ишләйдекән?
4. Яш ашпәз Кәримҗанни чоң-кичик немишкә һәрмәтләйдү?
Шеирға аасалинип жавап беріңдер.
5. «Модельлаш» усули:
Язгуучилар: Тамақниң түрлири (энциклопедияларни қоллиниш, издиниш);
Дохтурлар: Тамаққа қошидиган йемәкликләрниң пайдисини ениқлайду;
Рәссаамлар: Мавзуға бағылқ ရәссим сизийдү.
Тиңшалған мәтин мәлumatлири бойичәтәhlil қилип, өз пикриңлар билән ортақлишип, һис-туйғуңларни йәткүзүшкә тиришиңлар.

47

Малик Мәһәмдинов

СӘҮНИДИКИ АҚҚУШ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Баһар пәслидә әзәлдин бери гүлләр вә бағлар шәһири дәп етирап қилинип көлгөн Алмута бөләкчила жәнлинип, гөзөл түскә кириду. Гүлнарә өзи яқтуридиған мөшү пәсилдә туғу-

луп өскөн шәһириниң кочилирини, өждатлар бөрпа қилған бағлирини айлинип, сәйлә қилишқа хуштар.

У тәбиәтниң мөшү мәжүзикар мәнзирисидин һөзүр әйлигөч, сирлиқ хиялларға берилди. «Адәмниң наяты қизиқ. Бир қаримаққа билинмиғини билән, һәрбір адәмдә өзигила хас арзу-арман, ұмут-мәхсәт болидекен. Іншалда, шу арман, мәхсәткө йетиштә наятимда дуч кәлгән хелә тосқунлук-қийинчилиқтарға тәқабил туралиған болсам керек. Өксичә болған тәғдирдә, қачанду бир чағларда арман қилған бүгүнки күнүмгө, сөйгөн кәспимгө еришәлмәттим...»

Шу хил ойлар униң пүткүл вүждудини оравалди. У хиялән өзиниң балилиқ дәвриға, әмгәк паалийитиниң дәсләпки zagлириға сәпәр қылғинини сәзмәй қалди.

... У пәйтләрдә Гүлнарә техи кичик еди. Іншада мәктәп босуғисиниму атлимиған. Униң атиси – сазәндә Үсүпжан Сайитов билән аниси – әйни вақитта миллий театрамизда ишплигөн уссулчи вә актриса Турсунқызы Мәшүроваларниң өйи меңманлардин үзүлмәйдиган. Мундақ чағларда, адәттә, меңманлар сәнъәткарлардин саз челип, нахша ейтеп беришни илтимас қилишидиган. Үсүпжан ака пуганидин чиққичә саз челип, нахша ейтатти. Турсунқызы һәдә чарчиғичә уссул ойнайдиган. Бу бәзмиләрдин кичикинә Гүлнариму өттә қалматти. У гоя йүзлигөн тамашибин олтарған соң театрниң сәхни сиге чиққандәк, пәрдә кәйнидин чиқаттидә, уссулға чүшөтти. Еңтимал, униң жумран қәлбидә сәнъәткө, болупму уссулға болған зоқ-иштияқ мана шу чағда ойғанған болса керек.

Жұгрүк жиллар бир-бирини қоғлаپ чапсан өтти. Вақит өткөнсири, Гүлнаридики һөвәсму күчийип, уни үзүл-кесил бир қарапта – кәспий уссулчи болуш қарапиға елип қалди.

Бу 1969-жили еди. Оттура мәктәпни өла баһалар билән тамамиған Гүлнарә шу жили һөжжәтлирини жүмһурийәтлик Эстрада сәнъити студиясиниң хореография бөлүмігө тапшурди. У емтиһанлардин сүрүнмәй өтүп, оқушқа чүшкенидә, нечким өжәпләнмиди. Бу йәрдә у Гүллефруз Бакиевна Киякова вә Милентина Петровна Габель охшаш тәжрибилик педагог-хореографлардин тәlim алди. Студиядә Гүлнарә сәнъәтниң сексирилиқ дүнияси – театр тарихи, музыка нәзәрийәси вә,

әң мұһими, униң үчүн мүкәддәс нәрсә – уссул ойнашниң қир-сирлирини еринмәй үгинип, соңқур вә һәртәрәплимә билим елишқа тиришти. Униңдин мәмнүн болған устазлири шагиртиниң кәлгүсигө зор ишәнчә-үмүт бағлиди. Үлар бу қызда уссулчи үчүн нақәтлик һәммә нәрсә – нәпислик, әвришимлик, чәбдәслик, назуклуқ-назакәтлик можутлугини бирдин байқиган еди шу чаңда. «Тұғма талант, – дейишетти үлар Гүлнарә новәттиki мәшгүлатта уссул ойниғинида. – Бәйни сөнъет үчүнла яралғандәк. Бу қиз жәэмән уйғур сәһнисиниң юлтузи болиду».

Уссул сөнъети өзиниң мурәккәп вә назуклуғи билән ижрасынан зор ирадә вә чидам-бәрдашлиқни тәләп қилиду. Униң аләнидиліги йәнә шуниңдіки, адемниң ички кәчүрмилири, түйғу-хиссияти, кәйпият-тәшвиши тамашибинға тилсиз, пәкәт һәрикәтләр арқылы үткүзүлиду. Уни мүкәммәл өзләштүруш мәшәққәтлик изчил әмгәкни тәләп қилиду. Мошу хисләтләрни өзидә мужәссәмләштүргән кишила өз тамашибинлирини мәһлия қилип, сөнъетниң бу мәжүзилик бегига башлап кирәлиши мүмкін.

2. Мәтингиниң баш қәһриманиниң исим фамилиясини толук атаңдар.

3. У қандақ аилидә соң болди? Ата-аниси немә билән шүгүлланған?

4. Бүгүнки таңда елинизгө хизмет көрсөткөн артист, сөнъетшунас алим, атақтық хореограф сүпидидә тонулған Гүлнарә Сайитованиң уссулчи кәспини егиләштики йоли қандақ болди?

48

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

1. Бөләк немишкә «*Кәсипләр алими*» дәп аталған? Бөләктин қандак кәсип егилири тогрилиқ мәтингләрни оқудуңлар?
2. Бөләктә оқуган қайси мәтин силәргө яқты? Немишкә?
3. Бөләктиki өсәрләрни қандак топларга бөлүшкә болиду?
4. Бу бөләктин өзәңлар үчүн қандак савақ алдицлар?
5. Йәрхил кәсип тогрилиқ мақал-тәмсилләрни ейтип берицлар.
6. «*Буриме*» усули арқилиқ кәсип тогрилиқ шеир йезип көрүңлар: *булушни, дайим, агратти, вайим*.
7. «*Ким болимән?*» мавзусига инша йезицлар.
8. Тепишишмақларниң жаравини тепицлар.

Көрүнмәйду өзи, аңлиниду сөзи.

(P...o)

Зенәтләп, безәп, тикишлирини пүкиду.
Яқисини жөндәп, ким көйнөк тикиду?

(T ... u)

Қараңгуни қақ йерип, жүргөн ким шам йеқип?

(M ... p)

БИЗНИҢ ЛАЙНӘ

КӘСИПЛӘР АЛИМИ

«Кәсипләр алими» намлиқ лайиһә үстидә ишләңлар. Униң үчүн төвөндикى ишларни атқуруңлар:

- Һәрхил кәсипләр тоғрилиқ әхбарат топлаңлар;
- Йеқинлириңларниң қандақ кәсипләрни таллап алған-лиғини ениқлаңлар;
- Әң хәтәрлик кәсипләрни ениқлаңлар;
- Қедимий вә аз учрайдиған кәсипләрни ениқлаңлар;
- Келәчәкниң кәсиплири;
- Өзәңларниң қайси кәсипни егилигүңлар келидиғанлиғини ениқлаңлар.

МУНДӘРИЖӘ

I. Мениң Вәтиним – Қазақстан	3
<i>M. Меримов.</i> Қазақстан	4
<i>И. Жәлілов.</i> Сениң Вәтиниң – Қазақстан	5
<i>M. Мәһәмдинов.</i> Ана жутум	7
Аләмгә тонулған Нур-Султан	10
<i>C. Әнвәрова.</i> Нур-Султан	12
<i>A. Дөләтов.</i> Вәтиним	13
«Чимбулақ» тар чаңғу курорты	15
«Медев»	16
<i>Ә. Иерапилов.</i> Авам Паша	17
<i>Б. Юнусов.</i> Невулла бовамниң ети	19
<i>P. Мәхсәтова.</i> Жұтни сегиниң	20
<i>Ә. Табылдиев.</i> Бовамниң тәрбийиси	21
Хуласа дәрис. Биз неминиң үгендүк?	24
Бизниң лайиң	25
II. Адимий қадрийетләр	26
Кериндашлық мәнір	27
Бовам, момам, Адил вә башқылар	28
<i>A. Қасимов.</i> Кевир корәң	30
Оғузхан билән Қият	35
Қимметтлик сүкүт	37
<i>Де Амичис.</i> Биз әплишип қалдук	39
<i>Ә. Құрбан Сабири.</i> Қулиги қечип кәткөн бала	42
<i>H. Өмәрова.</i> Мениң һадәм	47
<i>P. Файзий.</i> Балилар ейде	49
Ақа-ука Гrimmlar. Падичи бала	53
<i>T. Тохтамов.</i> Мениң достум	54
Хуласа дәрис. Биз неминиң үгендүк?	58
Бизниң лайиң	59
III. Мәдәний мирас	60
Яғач қолынәр буюмлири	61
Аманат сез	63
Үйгүрларник қедимий зебу зенәт буюмлири	65
Балилиқ һәвөс	66
<i>Ә. Имин.</i> Үйгүр он икки муқами	69
Миң бир тұн	72
Назугум әңкүри	74
Назугум қошақлири	77
Чарин каньони	80
Чарин ерәнлиги	81
Фожа Әхмәт Ясавий мәқбәриси	83
Хорасан-Ата мәқбәриси	84
Хуласа дәрис. Биз неминиң үгендүк?	84
Бизниң лайиң	86
IV. Қасиiplәr алими	87
<i>M. Меримов.</i> Арманлар	88
<i>Ә. Қашим.</i> Зираәт вә кәпсиз бала	90
<i>Й. Азamatов.</i> Қараув	91
<i>P. Махсатова.</i> Устаzlарни улуқтаймән	94
<i>M. Жәлілов.</i> Дехан болимән	96
<i>Б. Юнусов.</i> Атиниң вәсийити	97
Іәқиый байлық	99
<i>И. Ибрағимов.</i> Бир топ түтгән	101
<i>Ә. Әхмәтov.</i> Талант	103
<i>T. Намәтov.</i> Яш ашпәз	105
<i>M. Мәһәмдинов.</i> Сәһнидикі аққүш	106
Хуласа дәрис. Биз неминиң үгендүк?	109
Бизниң лайиң	110

О қ у ш н ə ш р и

**Мәһемдинов Малик Әһмәлөгли
Садирова Гулинур Тохтасунқизи**

ӘДӘБИЙ ОҚУШ

1-қисим

Үмумий билим беридиган мәктепниц 4-синипи үчүн дәрислик

Тәхрират башлиғи *M. Мәһәмдинов*

Мүхәррири *P. Мичитова*

Техникилық мүхәррири *O. Рысалиеева*

Компьютерда сәнипилигән *G. Тасыбаева*

ИБ №165

Теришкә 15.02.2019 берилди. Нәширгә 20.08.2019 қол қоюлди.

Формати 70x100¹/₁₆. Офсетлиқ қәғәз. Офсетлиқ нәшир. Мәктеплик һәрип.

Шәртлик басма тавиги 9,1. Несапқа елинган басма тавиги 5,2. Тиражи 1500 нұсха.

Бүйрутма 4576.

«Атамұра» корпорациясы ЖЧШ, 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекти, 75.
Қазақстан Жүмһурийити «Атамұра» корпорациясы ЖЧШниң Полиграфкомбинати.
050002, Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.

